

Erik Husted

# Sønderborgs bombardement 1864

---

Dette hæfte samler er række fakta om det preussiske bombardement af Sønderborg under krigen i 1864 med angivelse af det relevante kildemateriale.

Henvendelser om kan eventuelle fejl og mangler kan rettes til Historiecenter Dybbøl på [info@1864.dk](mailto:info@1864.dk) eller forfatteren på [erik.husted@gmail.com](mailto:erik.husted@gmail.com)

Sønderborg, den 27. marts 2014 (2. udgave sept. 2018)

Erik Husted

Indhold:

Kort oversigt over bombardementet.....	side 2
Sønderborg i verdenspressen.....	- 5
Broagerbatterierne og deres skyts.....	- 5
Ødelæggelserne i byen .....	- 12
Brandmandskabet.....	- 14
Civile og militære tab .....	- 15
Skildringer fra øjenvidner og andre .....	- 17
Billedstoffet .....	- 33
Bilag A: Maksimal rækkevidde af 24 pd. (Batteri 1, 2 og 23) og 12 pd. (Batteri 24).	- 45
Bilag B: Kort over skadernes fordeling. ....	- 46
Bilag C: Oversigt over ejendomme, der var totalskadede eller så beskadigede, at de måtte genopbygges fra grunden.....	- 47
Kildestoffet .....	- 50

### **Kort oversigt over bombardementet**

Første gang Sønderborg blev beskudt var tirsdag den 15. marts 1864 ved middagstid, kun to dage efter at preusserne havde færdigbygget og monteret deres første belejringsbatterier. I alt 15 granater ramte kvarteret omkring rådhuset, men det forvoldte ingen menneskelige tab.

Bygningsbeskadigelserne, som takseredes til i alt 1.055 Rdl., var fordelt på 10 ejendomme, hvoraf de to, nemlig Chr. II's Gade 16 (II kvarter nr. 20) og Lille Rådhusgade 29 (I kvarter nr. 134) tegnede sig for henholdsvis 700 Rdl. og 200 Rdl. Trods de beskedne ødelæggelser vakte beskydningen stort postyr, og mange indbyggere valgte allerede da at søge tilflugt hos slægtninge og venner på Als eller andetsteds, hvor de nu kunne skaffe husly.

Det egentlige bombardement af Sønderborg startede lørdag den 2. april om eftermiddagen ca. kl. 16.30. På det tidspunkt havde der allerede i nogle timer været en kraftig beskydning af Dybbølstillingen, dels fra Broager, dels fra en række nyanlagte frontbatterier foran (vest for) stillingen. Egentlig var det en afledningsmanøvre, som skulle bortlede opmærksomheden fra en planlagt dristig prøjsisk omgåelsesmanøvre, som gik ud på at foretage en overgang til Als natten mellem 2. og 3. april ved hjælp af småbåde og pontoner mellem Ballebro til Hardeshøj og derved falde de danske styrker i ryggen. Overgangen skulle støttes af 50 stykker skyts, men uvejr med regn og sne opblødte jorden, så batterianlæggene ikke kunne fuldføres. Desuden gjorde en tiltagende storm fra nordvest overfart umulig, så i løbet af den 3. april blev foretagendet opgivet.

Dermed hørte det målbevidste bombardement også op, og frem til 18. april var der, bortset fra den 7. april, mest tale om en mere sporadisk beskydning. Udover skader opstået som følge af det egentlige bombardement, led byen betydelige skader ved beskydning i de sidste faser af kamphandlingerne den 18. april og 29. juni.

Sønderborg havde ca. 4.000 indbyggere, hvoraf langt størsteparten søgte tilflugt udenfor byen. Fra den 27. juni 1864 (to dage før preusserne gik over Alssund!), foreligger der en fra militær side udarbejdet "Fortegnelse over de Beboere der endnu opholde sig i Sønderborg". Den viser 305 nærmere angivne personer, herunder 12 familier som ikke er angivet med antal medlemmer. Man kan således med rimelighed antage, at byen da har rummet ca. 350 civile, hvoraf nogle må formodes at være vendt tilbage mellem 18. april og 29. juni. Man kan dog roligt konkludere, at mindst 90 % af indbyggerne efter den 15. marts har søgt tilflugt udenfor byen.

De følgende korte notitser om forløbet fra 2. april til 18. april, hvor preusserne stormede og indtog Dybbølstillingen, samt den 29. juni, hvor de erobrede Als, er uddraget fra den danske generalstabs værk *Den dansk-tydske Krig 1864*, bd. II, fra 1891:

#### *Lørdag 2. april:*

Batteri nr. 1 skød Sønderborg i brand. I Sønderborg faldt den første granat kl. 4½ eftermiddag i Slottet, og byen bombarderedes derefter heftigt. Skuddene faldt navnlig i partiet om rådhuset;

ved en af de første granaters sprængning, som fandt sted i en kompagnikolonne af 16. Regiment, dræbtes og såredes 28 mand.

#### *Søndag 3. april:*

Den i Sønderborg dagen forud udbrudte ild var slukket henad morgenen, men blussede atter op kl. 8½ formiddag på grund af den genoptagne beskydning; projektilerne vedblev derefter at falde omkring brandstederne. Der herskede stor forvirring blandt beboerne, som havde håbet, at bombardementet skulle indskrænke sig til den ene dag, og derfor delvis var vendte tilbage. Først kl. 4 eftermiddag sagtnede ilden, men fortsatte dog med enkelte granater. Rådhuset, apoteket, Søndergade nr. 44 (2. Divisions hovedkvarter), nr. 49 (topografernes kvarter) og flere gårde i nærheden af rådhuset nedbrændte, andre måtte nedbrydes for at standse ilden.

... En heftig storm gjorde det umuligt for brandkorpset med de tildels ødelagte slukningsapparater at blive herre over de stedse på ny udbrydende ildebrande. Størstedelen af den sydlige og vestlige del af byen gik op i luer; 50 gårde og huse nedbrændte. I den nordlige del af byen faldt kun få granater, dog nåede enkelte op til Kirchsteins mølle nord for byen.

Da det viste sig, at en del folk under branden benyttede lejligheden til at plyndre, bemyndigedes det kompagni af Livgarden til Fods, der holdt orden i byen, til at holde standret over enhver, der blev grebet på fersk gerning.

#### *Mandag 4. april:*

Sønderborg blev ikke beskudt, men brændte hele dagen.

#### *Tirsdag 5. april:*

Kl. 2½ eftermiddag begyndte ilden fra fronten og fra Broagerland og rettedes dels mod skanserne, dels mod Sønderborg, navnlig den sydlige del, Slottet og havnen, uden at dog nogen større skade anrettedes.

#### *Onsdag 6. april og natten til 7. april:*

Om dagen ... Bombardementet af Sønderborg fortsattes, og på flere steder udbrød der ild uden dog at vinde udbredelse. Om aftenen var man nogenlunde herre over ilden.

Om natten ... De fjendtlige batterier gjorde kun få skud mod stillingen og Sønderborg; granaterne nåede noget længere mod nord end tidligere, nemlig indtil Güntersohns hus [Perlegade 28]. Kvarteret "bag rådhuset" antændtes.

#### *Torsdag 7. april:*

Beskydningen af skanserne og Sønderborg begyndte kl. 9 formiddag og fortsattes med heftighed indtil kl. 6½ aften.

I Sønderborg antændtes kvarteret "bag rådhuset" om formiddagen; ilden greb stærkt om sig i de talrige småhuse. Efterhånden blev dog beskydningen mod byen svagere, og om aftenen var man nogenlunde herre over ilden.

#### *Fredag 8. april og natten til 9. april:*

Om eftermiddagen ... Slottet i Sønderborg blev flere gange truffet, men ilden blev atter slukket, og ingen større skade anrettedes. Fjenden gjorde 6 skud mod den østre ende af den søndre bro; et reservefartøj blev ødelagt, og en granat gik gennem broens rækværk.

Beskydningen af Sønderborg fortsattes i nattens løb, om end kun svagt.

*Lørdag 9. april og natten til 10. april:*

Om dagen var beskydningen af stillingen og Sønderborg svagere end de to foregående dage, begrundet i den stærke tåge. Enkelte granater faldt i nærheden af brohovederne. 6 skud rettedes mod den vestre del af den nordre bro; et af disse gennemborede agterspejlet på et af de i broen liggende fartøjer, medens de øvrige granater faldt i nærheden af broen.

Om natten ... I Sønderborg faldt nogle granater, men den derved opståede ild blev hurtigt slukket.

*Søndag 10. april:*

Sønderborg blev kun svagt beskudt.

*Mandag 11. april:*

Sønderborg blev ikke beskudt

*Tirsdag 12. april:*

Kun 3 granater faldt i Sønderborg

*Onsdag 13. april:*

Sønderborg blev kun svagt beskudt (10 granater)

*Torsdag 14. april:*

I Sønderborg by og havn faldt flere granater (9 foran Slottet, 2 i vandet, 7 i byen) dog uden at anrette skade.

*Fredag 15. april:*

Sønderborg blev ikke beskudt, kun en enkelt granat faldt ved kirken.

*Lørdag 16. april:*

Sønderborg blev ikke beskudt.

*Søndag 17. april:*

7 granater faldt i Sønderborg nærmest Als Sund, 6 omkring broerne.

*Mandag 18. april (stormdagen):*

[Efter kl. 10]:

Så snart skanserne IX og X var faldne, opkørte 1. 6 pd.'s Batteri af Artilleribrigade nr. 7 samt 1. 6. pd.'s Batteri af Artilleribrigade nr. 3 i deres nærhed. I alt beskød 45 stkr. skyts i forening med Broagerbatterierne såvel brohovedet som batterierne på Als, Broagerbatterierne tillige havnepartiet og slottet i Sønderborg. Belejningsbatterierne på venstre fløj nr. 23 og 24, beskød batterierne på Als og rettede tillige deres kanoner mod den nordre bro og brohovedets strube. Til dette skyts sluttede sig fra kl. 2 endnu 4 riflede 12 punds kanoner, der fra batteri nr. 10 blev trukne ind i skanse IV.

Der opstod nu en langvarig, overordentlig heftig artillerikamp. Brohovedernes terreplein, havnen og Sønderborg by overdængedes med en morderisk granatild.

*Onsdag 29. juni (erobringen af Als):*

Kl. 2½ [morgen] påbegyndte de fjendtlige batterier nr. 34 og 35 en heftig ild mod Sønderborg Slot og by. Den besvaredes af Møllebatteriet og Kirkebatteriet og fortsattes til kl. 4, hvorpå den sagtnede og ganske ophørte kl. 5.

### **Sønderborg i verdenspressen**

Bombardementet af den civile by gav genlyd allerede fra den allerførste spæde begyndelse den 15. marts. Det var ikke blot i danske aviser, men også en række udenlandske, hvilket selvfølgelig hænger sammen med, at adskillige krigskorrespondenter, som opholdt sig i byen, fik lejlighed til på nærmeste hold at opleve begivenhederne og ikke mindst til at sende ofte dramatiske – men ikke altid helt pålidelige – efterretninger hjem til deres aviser.

Man opfattede Sønderborg som en "åben by", altså en by uden militære mål, hvilket nøgternt set var en sandhed med modifikationer. Der var nemlig indkvarteret dansk militær i mange civile ejendomme i byen, den kommanderende general havde hovedkvarter på apoteket (Perlegade 4), der var militære depoter på slottet og andre militære indretninger i civile huse som f.eks. feltbageri og feltslagteri, og desuden fandtes i byen tæt ved civil bebyggelse to batterier med svært skyts, nemlig Kirkebatteriet med 6 stk. 36 pd. kuglekanoner umiddelbart nord for kirken og Møllebatteriet med 4 stk. 84 pd. lange granatkanoner ved Slotsmøllen.

Indignationen, som især kom til udtryk i engelske aviser, skyldtes mest, at bombardementet var blevet indledt uden varsel, så civile indbyggere ikke havde haft mulighed for at søge væk. Det blev ikke anset som god latin!

Prøjserne og deres allierede, østrigerne, havde kort forinden, nemlig den 20. og 21. marts, bombarderet Fredericia med henved 100 mere eller mindre beskadigede ejendomme til følge, heraf 36 helt nedbrændte. Det kostede 19 dræbte og 42 sårede militære, medens de civile tab indskrænkede sig til 2 dræbte og 4 sårede. Det vakte ikke nær så stor indignation, for Fredericia betragtedes som fæstning for et militært mål, uanset den bag sine volde rummede en civil by.

### **Broagerbatterierne og deres skyts**

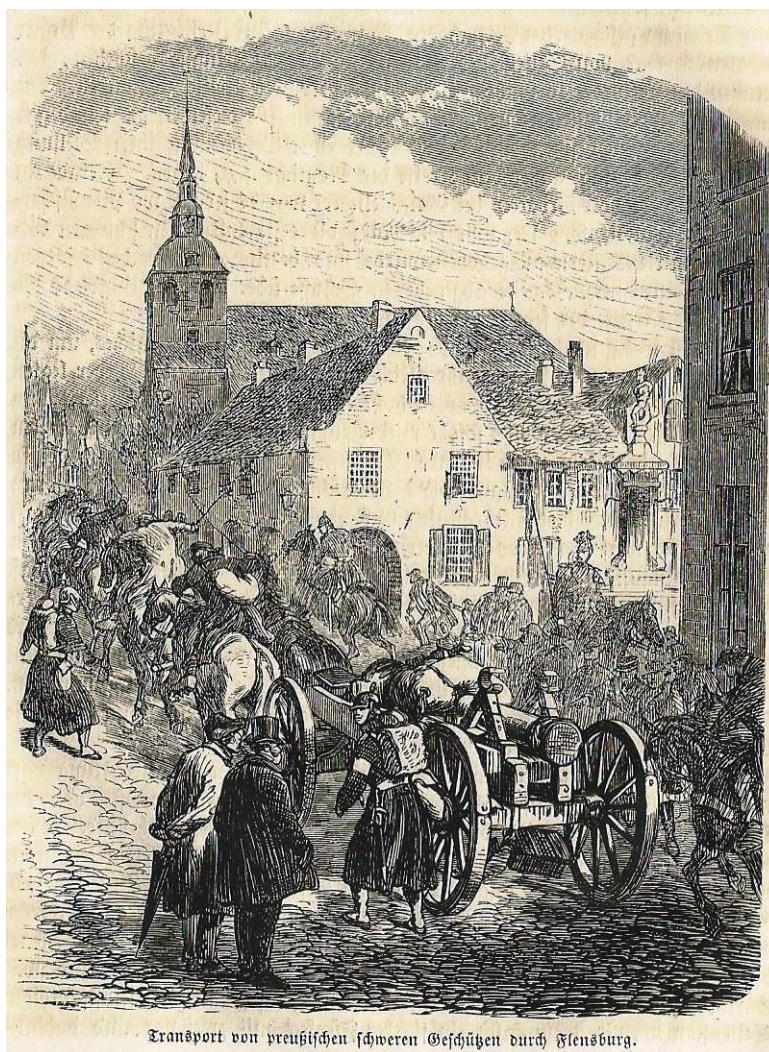
Ved krigens udbrud havde preusserne kun mobiliseret to fæstningskompagnier med svært skyts, nemlig 4. Fæstningskompagni/Westphalske Artilleribrigade nr. 7 med 8 stk. 24 pd. riflede bagladekanoner og 2. Fæstningskompagni/Magdeburgske Artilleribrigade nr. 4 med 12 stk. 12 pd. riflede bagladekanoner. De første var bestemt til at skulle sikre Kiel mod danske orlogsskibe, de sidste skulle bruges mod Dannevirkestillingen, hvis det blev nødvendigt. Med henblik på belejring af Dybbølstillingen blev der senere mobiliseret yderligere en række kompagnier med tungt skyts, bl.a. 8. Fæstningskompagni/ Westphalske Artilleribrigade nr. 7 med 4 stk. 24 pd. og 8 stk. 12 pd. riflede bagladekanoner.

Da Dybbølstillingen blev projekteret og anlagt i 1861, regnede man ikke med, at den ville kunne beskydes fra Broagerland, da afstanden var på kanten af det da brugelige skyts' rækkevidde.

Det kom noget bagpå alle, at de preussiske riflede kanoner uden besvær kunne række over Vemmingbund og nå skanserne I-IV og at 24 pd. kanonerne endog kunne række helt til Sønderborgs sydlige del.

I relation til bombardementet er det således først og fremmest 24 pd. Kanonerne, som har interesse. I en senere fase, fra 13. april, kunne 12 pd. kanonerne være med.

De første 8 kanoner var som nævnt oprindeligt bestemt til forsvar af fjorden og havnen i Kiel. Fire af kanonerne befandt sig ved Frederiksort, hvorfra de ad landevejen blev transporteret over Flensborg til Gråsten, hvor de ankom den 6. marts.



Transport von preussischen schweren Geschützen durch Flensburg.

Det var hensigten, at de skulle bringes til Gammelmark på Broagerland, hvor batteribygningen imidlertid ikke var påbegyndt endnu. Preusserne havde allerede den 10. februar bemægtiget sig færgen ved Egersund og Broager og anlagde den 17. februar en pontonbro over Egersund ved brug af de pontoner, som havde været benyttet ved overgangen over Slien. Den 3. marts anlagdes endnu en pontonbro side om side med den første. Formålet med denne var, at kunne overføre de svære kanoner.

De fire kanoner blev i første omgang sat i batteri den 7. marts mellem Brunsnæs og Iller Strand, men blev flyttet herfra den 11. marts over Dynt til det nu færdigbyggede Batteri nr. 2 ved Gammelmark (se side 10). Det var en overordentlig vanskelig opgave at bringe kanonerne frem ad opblødte veje, så trækhestene måtte give op, og henvend 200 artillerister måtte med træk- og skubbekraft bringe kanonerne frem.

*De første 4 stk. 24 pd. kanoner føres gennem Flensborg. Træsnit efter tegning af Aug. Beck (Pflug s. 93. (4397).*



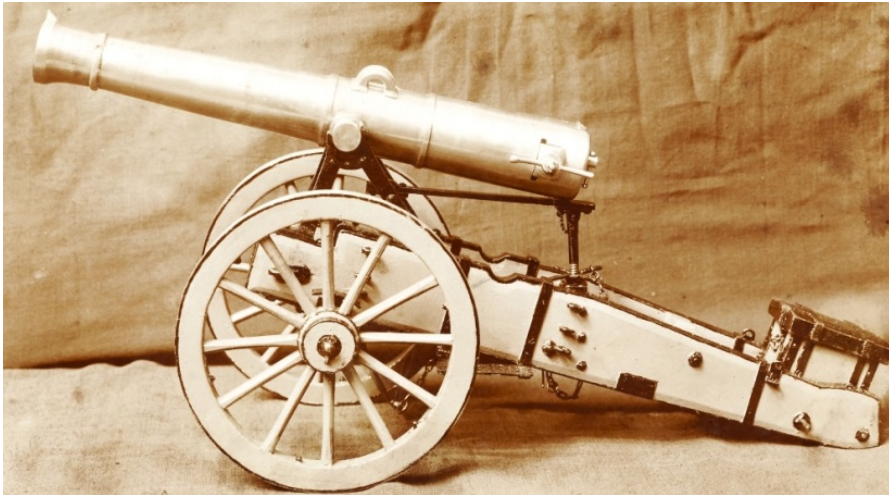
*Transport af 24 pd. kanoner på Gråsten Landevej. Træsnit efter tegning af Aug. Beck i Ill. Zeitung bd. 42, nr. 1083 2. april 1864 (4591).*



Transport af 24 pd. kanoner ved Dynt. Litografi efter tegning af Ulrich v. Salpius. (4594)  
Litografiet har dannet forlæg for Post Danmarks 1864-frimærke.

De øvrige fire kanoner ankom til Gråsten den 12. marts og afgik straks til det færdigbyggede Batteri nr. 1 ved Gammelmark under knap så besværlige omstændigheder.

## Pjecerne



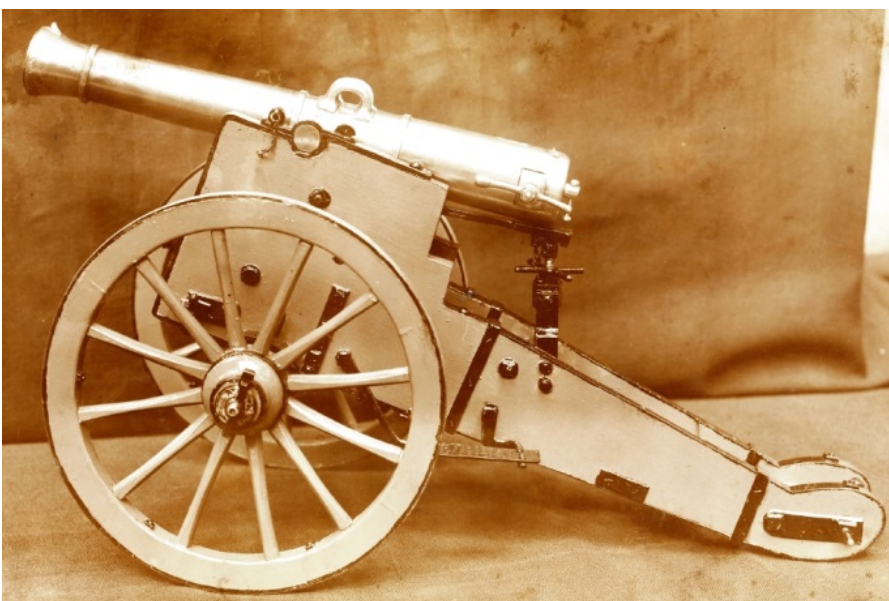
24 pd. (14,91 cm ~ 15 cm) riflet bagladekanon. Den bar modelåret 1861 (C/61) men var i virkeligheden en ældre glatløbet bronzekanon, som var blevet riflet og omdannet til bagladning. Lavetten var en belejringslavet med modelåret 1831 (C/31), som var blevet forsynet med en jernbuk, hvori kanonrøret hvilede.

*24 pd. kanon i Zeughaus Berlin. Ældre foto Sønderborg Slot*

Total vægt ca. 4.100 kg, heraf røret alene ca. 2.600 kg.

Max. Skudvidde ca. 4.500 m

Granatvægt ca. 27 kg.



12 pd. (12,03 cm ~ 12 cm) riflet bagladekanon. Den bar modelbetegnelsen C/61, men også her var der tale om en ældre glatløbet bronzekanon som var blevet riflet og omdannet til bagladning. Lavetten var en feltlavet med modelåret 1842 (C/42) eller 1856 (C/56) som havde fået sidevæggene forhøjede med to planker.

*12 pd. kanon i Zeughaus, Berlin. Ældre Foto Sønderborg Slot*

Total vægt ca. 1.600 kg, heraf røret alene ca. 870 kg.

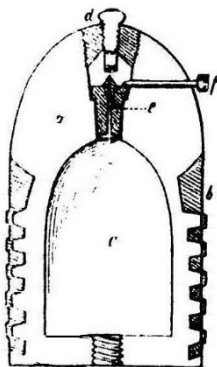
Max. Skudvidde ca. 3.600 m

Granatvægt ca. 15 kg.



### *Ammunitionen:*

Ammunitionen bestod af hule, krudtfyldte spidsgranater af støbejern, omgivet med en blykappe



og i spidsen var forsynede med et iskruet perkussionsbrandrør, som bevirkede at granaten sprængtes når den ramte et tilpas hårdt mål som f.eks. en mur. Den bløde blykappe, som ved affyringen blev presset ud i kanonrørets riffelgange, havde til formål at gøre kanonen gastæt.

Til bombardementet blev brugt to typer granater:

- Sprænggranaten, som var fyldt med en sortkrudtladning. Når granaten sprængtes virkede den dels ved lufttrykket fra sprængningen, dels ved at sprede stumper af granaten i en større eller mindre omkreds.
- Brandgranaten, som lignede sprænggranaten, men var fyldt med 10 kobberør med brandsats som antændtes ved granatens anslag og "sprøjtede" indholdet ud. Preusserne medbragte kun en meget lille beholdning af brandgranater som i øvrigt ikke synes at have virket tilfredsstillende.

### *Batterierne:*

Preusserne anlagde i tidsrummet 12. marts -18. april et større antal belejringsbatterier, hvoraf de først byggede var batterierne nr. 1-4 som var placeret på Broagerland nær kysten på skrænterne ved Gammelmark. Herfra kunne Dybbølstillingen, de danske skanser I-IV, beskydes flankerende (fra siden) og de benævnes derfor som enfilerbatterier:



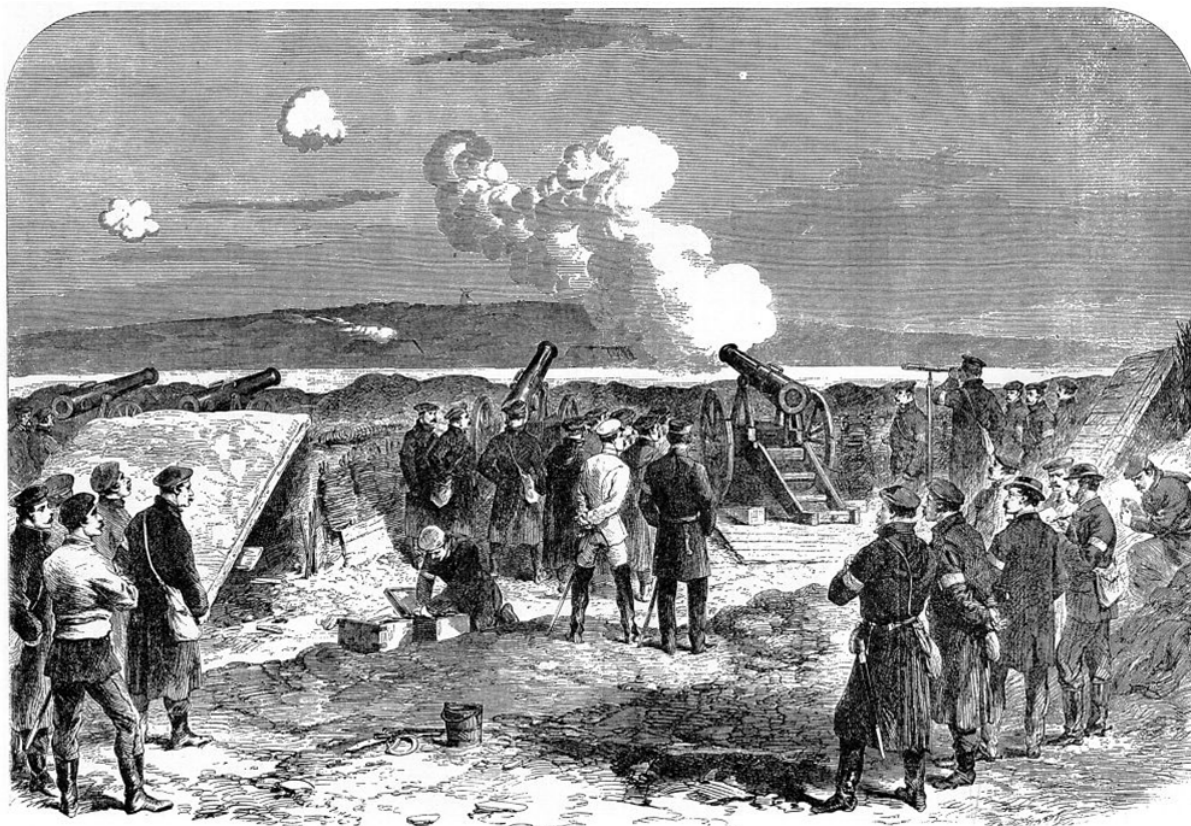
Gammelmark-batterierne. Fra venstre nr. 3, 2, 1 og 4.



Batterie gegenüber von Sonderburg. Nach einer Originalskizze, von Weber. (S. 454.)

Batteri nr. 1. Træsnit efter tegning af M. Weber. Über Land und Meer, bd. 12 nr. 69 s. 456 (4621)

Nr. 1 med 4 stk. 24 pd. riflede bagladekanoner, færdigbygget og monteret 15. marts



*Batteri nr. 2. Træsnit efter tegning af Robert Landells, Ill. London News, Vol. XLIV, 1864, no. 1254, 9. april 1864 (4632)*

Nr. 2, kaldet "Feldzeugmeister Batterie", med 4 stk. 24 pd. riflede bagladekanoner, færdigbygget 12. marts og monteret 13. marts

Nr. 3 med 2 stk. 12 pd. riflede bagladekanoner, færdigbygget 12. marts og monteret 13. marts, Demonteret 10. april hvor bestyknngen blev overført til Nr. 4

Nr. 4 med 2 stk. 12 pd. riflede bagladekanoner, færdigbygget og monteret 19. marts. 10. april blev bestyknngen øget med 2 stk. overført fra Nr. 3

Da kun de 24 pd. kanoner kunne række Sønderborg, nærmere bestemt Perlegades sydlige del, var det kun Batteri 1, og muligvis også Batteri 2, som deltog i bombardementet. I dagene 2. – 7. april havde disse to batterier hver afgivet to kanoner som var flyttet til Ballebro for at kunne støtte den planlagte overgang til Als. Der var med andre ord kun to kanoner (evt. fire) tilbage som havde mulighed for at deltage i bombardementet i den tid det var heftigst, nemlig den 2. og 3. april. Flere tyske beretninger siger at der blev rettet 101 skud mod Sønderborg og af disse slog 92 ned i byen. Det er dog uklart om tallet alene sigter til den 2. april eller om det omfatter alle dagene. Der var forberedt i alt 40 brandgranater, men nogen succes var de ikke for så vidt som man ikke kunne

observere at de havde den tilsigtede virkning. At der opstod ildebrande kunne lige så godt skyldes sprængningen af de almindelige granater.

”Kun” 101 skud mod byen er et antal som ligger fjernt fra det indtryk man får fra læsningen af diverse skildringer. Der er imidlertid ingen tvivl om at skudantallet skal tælles i hundreder og ikke i tusinder. Totalt set afgav Batteri nr. 1 fra medio marts til og med 18. april 2.588 skud, hvoraf langt størstedelen utvivlsomt var rettet mod Dybbølstillingen. Det tilsvarende tal for Batteri nr. 2 var 2.586.

Chef for Gammelmark-batterierne var kaptajn (hauptmann) Schmelzer af 8. Fæstningskompagni /Artilleribrigade nr. 7. Som batterikommandører fungerede løjtnant v. Gillhausen for Batteri nr. 1 og premierløjtnant Mogilowski for Batteri nr. 2

Preusserne anlagde ret sent i forløbet, nemlig 11.-12. april, batterierne nr. 23 med 4 stk. 24 pd. riflede kanoner og nr.24 med 4 stk. 12 pd. riflede kanoner. Batterierne lå ved Batterup lige øst for Ragebøl og havde til opgave at beskyde de danske skanser IX og X, broerne over Alssund og Sønderborg. En del af ødelæggelserne i Sønderborgs nordlige del, som kom indenfor rækkevidde af det preussiske tunge skyts, skyldtes disse nye batterier, hvis ild dog fortrinsvis blev rettet mod broerne.

Endelig skyldtes en ikke uvæsentlig del af ødelæggelserne i byen beskydning på selve stormdagen den 18. april. Da Dybbølskanserne var erobret og kampene samlede sig om brohovedskanserne, rykkede det preussiske artilleri også så tæt på, at selv feltskyts kunne række. Af det tunge skyts flyttede prøjserne 4 stk. 12 pd. riflede kanoner fra deres frontbatteri nr. 10 til den erobrede danske skanse IV. Målene var dels pontonbroerne, dels det danske permanente batteri, Møllebatteriet ved Slotsmøllen som nedbrændte, dels stillinger med danske 4 pd. riflede feltkanoner som havde taget opstilling ved Slottet (4 stk. af 8. Batteri), ved haverne (2 stk.af 2. Batteri og 2 stk. af 8. Batteri) og kirken (4 stk. af 2. Batteri).

### **Ødelæggelserne i byen**

Med hensyn til ødelæggelserne i byen er vi forholdsvis godt orienteret i form af de vurderingsforretninger som en kommission med borgmester Hilmer Finsen i spidsen foretog i dagene 18. maj til og med 1. juni af de 481 ejendomme som var blevet ødelagt/beskadiget indtil da som følge af beskydning og brand. Under overgangen til Als den 26. juni blev yderligere nogle ejendomme mere eller mindre beskadiget, så regnestykket endte med, at ud af byens 563 ejendomme var kun 64 helt ubeskadigede. På mange af de beskadigede ejendomme var skaderne dog minimale.

Mange ejendomme, især de større købmandsgårde, omfattede flere bygninger. F.eks. bestod ejendommen Perlegade 18, 1. kvarter nr. 103, tilhørende købmand Christian Jensen jun. af følgende syv bygninger:

	Takseret til	Vurderet skade
A. Beboelse, grundmuret bindingsværk i 2 etager	2.000 Rdl.	2.000 Rdl.
B. Tilbygning, bindingsværk	200	200
C. Farveri, bindingsværk	600	400
D. Fabriksbygning	2.200	10
E. Hestestald, vaskehus	150	0
F. Vognskur af træ	100	50
G. Vandhus (latrin)	10	2
I alt	5.260 Rdl.	2.662 Rdl.

Skaderne blev således sat i forhold til den seneste brandtaksationsvurdering fra før bombardementet. Ejendommen var således ca. 51% ødelagt – hvilket i virkeligheden dækker over en totalt afbrændt beboelse og en ligeså kostbar fabriksbygning med minimale skader.

Et andet eksempel: Ejendommen Bjerggade 3, 2. kvarter nr.105, som ejedes af H. Hansens enke, bestod kun af ét hus af bindingsværk til beboelse vurderet til 320 Rdl. , hvilket var = den vurderede skade som altså var 100%.

Man kan således let få et skævt billede hvis man alene kigger på skadevurderingerne og deres procentvise andel, hvilket man bør have i erindring når man ser på *bilag C : Ejendomme der var totalskadede eller så beskadigede, at de måtte genopbygges fra grunden*, som er indsat bagerst i dette hæfte.

Et lidt mere nuanceret billede får man ved at se på hvorledes de totalt, eller næsten totalt ødelagte bygninger fordelte sig:

	I kvarter	II kvarter	III kvarter	IV kvarter	Ialt
Beboelseshuse	44	71	13	12	140
Pakhuse	5	12	0	0	17
Hestestalde	5	1	1	0	7
Halvtage	8	24	6	2	40
Latriner	6	9	2	1	18
Fabriksbygninger/bagerier	3	1	0	0	4
Åbne skure	1	4	0	0	5
Kornmagasiner o.l.	13	11	1	1	26
Ialt	85	133	23	16	257

De samlede bygningsskader blev pr. 1. juni opgjort til 231.047 rigsdaler fordelt på 481 beskadigede ejendomme. Mange huse var helt forsvundet, ved andre stod kun de nøgne mure tilbage.

Efter overgangen til Als blev vurderingerne revideret og ájourfórt, hvorefter bygningskaderne blev opgjort til 455.394 Rdl. Hertil kommer imidlertid betydelige tab på indbo og varelagre samt udgifter til midlertidige landflygtighed. En stor hjælp var 380.000 Mark, der blev indsamlet ved privat godgørenhed i Tyskland til de skadelidte, selv om det langt fra dækkede tabene.

Bygningskaderne blev i det store og hele erstattet og genopbygningen kom derfor hurtigt i gang under det nye tyske styre, s i løbet af få år var de værste r slettet.

### **Brandmandskabet**

Brandtjenesten i Sønderborg var underlagt ingeniørkaptajn Ludvig Andreas Petersen (1820- 1894) som pga. sygdom aflstes af ingenirmajor Carl Elias Viggo Arnholtz (1815-1887) fra 23. marts 1864.

Mandskabet bestod af byens eget brandkorps med fire sprøjter, en for hvert af byens fire kvarterer, og hver under ledelse af en sprjtefrer. Den ene af sprøjterne, nemlig Nr. 4 med 22 alen lderslange i to dele og ét strålerør samt fire brandspande blev om aftenen den 25. marts afgivet til brug i Skanse 1 efter ordre fra major Arnholtz.

Desuden deltog et professionelt mandskab fra Københavns Brandkorps, der – som det var vanligt både i København og købstæderne – var militert organiseret. Allerede i februar var der afsendt mandskab og materiel til Sønderborg, i form af to større sprøjter (Gammelholms og Vor Frelsers kirkes) samt fire kabinetssprjter alle med tilhørende slanger.

Fredericia havde på tilsvarende måde fået forstærkning fra Københavns Brandkorps i form af sprøjter og mandskab som kom til at gøre en fortrinlig indsats da Fredericia blev udsat for et bombardement i dagene 20. og 21. marts. Da Fredericias kommandant, Lunding, erfarede om Sønderborgs bombardement, afsendte han 10 af de københavnske brandfolk med to brandofficerer samt fire kabinetsprjter til hjælp. De ankom den 4. april men måtte landsættes på Als's nordkyst da skibet som førte dem ikke kunne komme igennem Alsford på grund af den preussiske kanonade. Endelig var henved 200 militerarbejdere afsat til brandtjenesten, hvorimod byens eget brandkorps virker mærkværdig "usynligt".

Dagsbefaling for Heren nr. 107 af 11. april 1864: For under bombardementet af Sønderborg den 6. og 7. d. M. udvist mod, omsigt og konduite fremhæves sekondljtnanterne af Københavns Brandkorps [H.S.] Knudsen og [F.N.P.] Gram; for deres ledelse af sprøjterne og øvrige rosværdige forhold: sprjtefrerne Petersen og Bunck; for sit ved flere lejligheder udviste mod og ufortrdenhed: militerarbejder nr. 80, Svendsen.

Den 20. juni fandt Ingeniørkorpset anledning til at meddele sprøjteførererne hver 10 Rdl. + 48 skilling for hver dag de havde tjent før 1. marts 1864, medens 13 menige hver fik 5 dages ekstra løn. Samtidig takkede Ingeniørkorpset brandvæsenet for den ydede værdifulde assistance.

Ved tilbageleveringen af det lånte materiel manglede Gammelholms sprøjte samt to kabinetsprøjter med inventar og slanger til en samlet værdi af 1.410 Rdl.; de må formodes at være blevet ødelagt under bombardementet og således gået tabt.

## **Civile og militære tab**

### *Beretningerne:*

Der findes ingen egentlige officielle opgørelser over hvor mange døde og sårede bombardementet kostede, men at tabene var vildt overdrevne, kan der ikke herske tvivl om. Det var næsten som det engelske bombardement af København i 1807, hvor antallet af civile dødsopfre har været anslået til 1.500-1.600, ja endog helt op til 3.000 – men hvor det reelle antal næppe har oversteget ca. 200!

Det var ikke mindst sådanne efterretninger, som må antages at bygge på rygtedannelse, krigskorrespondenterne sendte hjem til deres aviser, hvorfra de hurtigt spredtes til andre aviser f.eks.:

- *22 døde og sårede blev trukne ud af ruinerne i lørdags aftes, og endnu 57 fjøjedes til listen over tabene om natten og i søndags morges. Koner og børn var blandt de døde. En ung handlende og hans nette kone havde lukket deres hus og stod i døren færdige til at forlade det, da en granat sprang næsten lige for deres fødder, og deres lemmer spredtes således imellem hverandre, at man ikke kunne skille den enes fra den andens. (Antonio Gallenga, The Times)*
- *57 personer – civile, ikke soldater, er blevet dræbt og såret denne morgen i dette kvarter af byen. (Edward Dicey, The Daily Telegraph)*
- *Danskernes tab beløb sig i disse dage til omkring 100 døde og sårede. (Theodor Fontane: Der Schleswig-Holsteinsche Krieg im Jahre 1864)*
- *Min morfader ... var fuldbefaren matros på "Frederik den Fjerde". En dag var en løjtnant og 10 mand, hvoriblandt morfader, taget ind til Sønderborg for at købe proviant. Som de gik, kom en granat fra tyskernes batteri på Broagerland hen over hovedet på dem og gik ind i kvistlejligheden på et lille toetagers hus, hvor den eksploderede, så ydervæggen væltede ned på gaden. Løjtnanten og matroserne løb op i den ødelagte lejlighed, hvor de fandt en ung kone liggende dræbt hen over en vugge. Barnet klynkede, men fejlede intet – kun var*

*det oversprøjtet med den dræbte moders blod. Det blev bragt ind til naboerne, som også tog sig af den døde. Der var en mængde sprængstykker fra granaten; disse tog matroserne med som souvenirs. (Matros Jens Christian Jensen, Hov, Hals sogn. Familieoverlevering nedskrevet af barnebarn, Sønderborg Slot kasse L.13.4 jfr. også Tom Buk-Swienty: Slagtebænk Dybbøl s. 227):*

Sidstnævnte beretning knytter sig til et sprængstykke som barnebarnet, skoleinspektør Kr. Værnfelt i Aalborg i 1956 sendte til museet på Sønderborg Slot. Overleveringen kan imidlertid slet ikke stå for en nærmere efterprøvelse. Bortset fra at Jens Christian Jensen virkelig var med ombord på linieskibet "Frederik den Sjette" (ikke den Fjerde), som ankom fra Holmen i København til farvandet udfor Kegsnæs den 14. april 1864, og den fysiske eksistens af et sprængstykke, må resten af historien bedst kunne betegnes som en skrøne beregnet på at gøre sprængstykket interessant for børn og børnebørn!

#### *De faktiske civile tab:*

Det eneste civile dødsoffer som med sikkerhed kan påvises var den 17-årige handelslærling Heinrich Schirmhof, en søn af skibskaptajn Schirmhof i Flensborg, der i Sønderborg kirkebog anføres som "ihjelskudt af en granat" den 2. april og begravet den 7. april. Han blev dræbt da en granat ramte købmændene Korff & Jansens butik ved hjørnet af Brogade og Søndergade; samme granat sårede hans principal, Christian Julius Jansen.

Den 10. april anmodede stabschefen ved Armeens Overkommando, oberstløjtnant Stiernholm, borgmester Finsen om at meddele "hvor mange civile, der ved bombardementet af Sønderborg ere dræbte eller sårede." Finsens svar er bemærkelsesværdigt i lyset af bl.a. ovennævnte udsagn. Der var nemlig kun tre! – ovennævnte handelslærling Schirmhof (dræbt), købmand Jansen (såret) samt en vis handelsmand, cand. jur. A. Jensen (såret 2. april og død 6. april), som næppe var lokal.

#### *De faktiske militære tab:*

Hvad angår tab blandt militære er vi på mere sikker grund:

Da det egentlige bombardement startede den 2. april, faldt en af de første granater på Rådhusstorvet udfør nuværende nr. 11 (stedet er markeret ved et kors i brolægningen og en mindetavle på muren), hvor den sprang i en marcherende kolonne af 16. Infanteriregiments 4. kompagni, der fra slottet var undervejs til den nordlige bydel som lå udenfor rækkevidde af det fjendtlige skyts. Det kostede 2 dræbte og 26 sårene, hvoraf 6 inden månedens udgang døde af deres sår.

Det drejede sig om:

Menig nr. 117 Peter Christian Lohse (Bursø), begravet Sønderborg Kirkegård 6. april

Menig nr. 210 Niels Mørk Hansen (Brunsvig), begravet Sønderborg Kirkegård 6. april



Officersaspirant Theodor Henrik Petersen Schmidt, død på Augustenborg Lazaret 19. april, begravet 20. april på Augustenborg Kirkegård

Menig nr. 92 Christen Andersen (Sørbylille), død på Augustenborg Lazaret 10. april, begravet 14. april på Augustenborg Kirkegård

Menig nr. 116 Peter Hansen (Rødby), død på Augustenborg Lazaret 4. april, begravet 7. april på Augustenborg Kirkegård

Menig nr. 121 Jørgen Jørgensen (V. Skerninge), død på Augustenborg Lazaret 9. april, begravet 12. april på Augustenborg Kirkegård

Menig nr. 199 Rasmus Petersen (Fangel), død på Københavns Lazaret 10. april, begravet 15. april på Garnisons Kirkegård, København

Menig nr. 201 Jens Johansen (Assenbølle), død på Augustenborg Lazaret 16. april, begravet 19. april på Augustenborg Kirkegård

(kilde: Vilhelm Cohen: Krigen 1864 og de faldnes Minde, 1865)

### Skildringer fra øjenvidner og andre



**Antonio Carlo Napoleone Gallenga** (1810-1895) stammede fra Parma, men tilbragte mange år i Frankrig, Spanien, Afrika, USA og England. I en længere årrække virkede han som korrespondent for The Times og dækkede bl.a. den dansk-tyske krig 1864. Hans breve til The Times udkom i bogform under titlen *The Invasion of Denmark, 1864* og på dansk i en lidt forkortet og på visse punkter lidt forandret form under titlen *Krigen i Slesvig 1864, 1864*.

*Af brev dateret Sønderborg 18. marts:*

*De få granater, som preusserne i tirsdags kastede i Sønderborg, have gjort betydelig skade på flere huse, men de have dog ikke beskadiget nogen levende skabning. Siden denne første fare er byens indbyggere blevne så forskrækkede, at de ikke have følt sig sikre trods den rolighed, som byen siden har kunnet glæde sig ved. Næsten alle, der er i stand dertil, fremskynde deres afrejse ...*

*Af brev dateret Sønderborg 2. april:*

*... I selve byen var stemningen mere bevæget og aktiv. Hele befolkningen var i færd med at tage flugten. Flokke af kvinder med diende børn ved brystet, gamle folk med børn ved hænderne,*

velklædte damer og affældige invalider skyndte sig alle bort fra deres huse, som de ville have gjort ved et jordskælv, hastede bort fra deres døre og nedad gaderne uden at bekymre sig om trængslen af marcherende regimenter, rullende artilleri, ammunitionsvogne, læs med flyttegods, ambulancebåre og køretøjer, der befordrede de sårede fra slagmarken og de syge fra lazaretterne. Det var en almindelig udvandring. Ikke blot enhver person, der var istand til at bevæge sig, men enhver ting, der var i stand til at flyttes, var undervejs. Ikke mindre end fire granater havde ramt det gamle slot, en var falden i hovedkvarteret, en anden på "Holsteinisches Haus" [Rådhuset 6], adskillige andre havde antændt dette og hint hus, og forfærdelse var udbredt overalt. Mellem 90 og 100 havde ramt byen, før vi nåede vort logis efter tusmørket....

To af byens indvånere er dræbte; en snes mere eller mindre sårede...

Af brev dateret Ulkebøl 3. april:

Det stakkels Sønderborgs sidste dag er oprunden, og jeg er bleven fuldstændigt jaget fra byen. Mit sidste brev sluttede jeg kl. 7 i morges, og da jeg som sædvanligt helst ville bringe det på posthuset med mine egne hænder, vovede jeg mig ud fra Reimuths Hotel [Perlegade 58]. At gå fra dette sted til den lavere liggende del af byen var et foretagende, der var forbundet med ikke ubetydelig fare. Hvad der før kaldtes det kongelige eller byens posthus, var blevet ramt af to granater og udgjorde nu kun en dyng af ruiner. Feltposten eller den militære post pakkede ind med en forfærdelig hurtighed, da den ingen udsigt havde til at undgå en lignende skæbne ....

Kun en eller to boliger brændte i går i løbet af eftermiddagen, og det raske københavnske brandkorps var straks således herre over ilden, at det kunne dæmpe dennes heftighed og forhindre, at den udbredte sig. I morges brændte ikke mindre end 20 huse, og da blæsten tiltog, var der alle udsigter til en almindelig ildebrand. Men det antal af huse, der jævnedes med jorden, begyndte at blive meget stort. Rådhuset, "Holsteinisches Haus" og "Alssund", to simple gæstgiverier i den lavtbeliggende del af byen lå i ruiner. Borgmesteren og fysikus var begge drevne ud fra deres tagløse huse. Apoteket, en stor bygning hvor, hovedkvarteret havde været etableret, var faldet ned, og den samme skæbne var overgået nabohuset, der tilhørte en urmager....

Af brev dateret Ulkebøl 6. april:

På den tid, da jeg bragte mit brev til posthuset, var omtrent en trediedel af byen enten brændt eller totalt ødelagt. Siden den tid have de svære kanoner på Broagerland to gange atter været i virksomhed mod de kvarterer, der endnu stod, og de have føjet ruin til ruin ....

Den totale ødelæggelse af det ulykkelige Sønderborg er den eneste forståelige del af det preussiske program, og endog udførelsen heraf vil koste dem megen tid og meget arbejde. For øvrigt tror jeg, at preusserne tage aldeles fejl, når de håbe, at deres bombardement skal forårsage nogen permanent eller uerstattelig skade på broerne (ikke et bræt af disse er hidtil blevet truffet) eller besværliggøre kommunikationen mellem Sønderborg og Dybbøl i en sådan udstrækning, at det får nogen betydning.



**Peter Vilhelm Grove** (1832-1893), dansk journalist ved avisen *Dagbladet*. Som udsendt til hæren dækkede han i en række korrespondancer krigsbegivenhederne januar-april 1864. De udkom i bogform under titlen *Fra Dannevirke til Dybbøl*, 1864, suppleret med en oversigt over begivenhederne ved Dannevirke og Dybbøl og uddrag af de officielle beretninger om stedfundne træfninger m.v.

Af brev dateret Sønderborg 2. april kl. 11 aften:

Grove har sammen med en journalistkollega fra et sted tæt ved Slottet og Slotsmøllen betragtet den voldsomme artillerikamp mellem de fjendtlige batterier og Dybbølstillingen: ... *En tid stod vi ved Møllebatteriet og betragtede den imponerende scene, da vi gik videre langs kysten for ad denne vej at vende tilbage til byen. Med eet lød et stærkere knald end sædvanlig; vi kendte denne lyd så godt, en granat måtte være falden i byen. Vi vendte os om, og en hvid røgsky betegnede os det sted, hvor granaten var sprungen. Og nu kom de susende, den ene efter den anden, bragende faldt de i byen, knusende huse, sårende civile og militære. Intet varsel var blevet givet, den åbne by var udsat for et formeligt bombardement. Og de vedblev dermed, og de vedblive, så vidt jeg kan skønne, endnu. Den scene, byen frembød, lignede i dag langt mere end ved det forrige ubetydelige bombardement de skildringer, flere københavnske blade gav af dette. I dag så man virkelig mange vogne med flyttegods bevæge sig gennem gaderne, man så gamle kvinder rystende, understøttede af deres børn, vakle ud af byen, man så rædsel og angst malede på mange ansigter. Men vidunderlig nok, mange, mærkværdig mange blev, som om intet var hændet. Butikkerne stod åbne, gennem de oplyste vinduer kunne man se familier samlede om deres theborde, unge damer passierende, som om de befandt sig under ganske almindelige omstændigheder. Jeg kan ikke forstå, ikke forklare denne vidunderlige ro under faren, som jeg ofte har fundet her, og det ikke mindst hos det svagere køn; det må være et træk af vor nationalkarakter, og netop den side af den, som gør vore soldater så gode i farens stund.*

*Og under al denne forvirring spillede musikken som sædvanlig fra kl.5-6 foran generalens bolig sine lystigste melodier, og kl. 9 rungede "Den Tapre Landsoldat" ved tappenstregen gennem gaderne så frejdig, så opløftende frejdig som nogensinde. Der blev i løbet af eftermiddagen indbragt ikke få sårede, nogle let sårede, andre meget hårdt sårede, nogle næsten døde...*

Af brev dateret Augustenborg 3. april:

*Det var en drøj nat, vi havde i Sønderborg. Den første del af den tilbragte jeg sammen med alle mine engelske kolleger i en sal i den nordre ende af byen, beskæftiget med at skrive; senere lagde vi os ned på det blotte gulv, indsvøbte i vore kapper, og forsøgte på at blunde. ...*

*Kanonernes torden vedblev hele natten, og søndag morgen fortsattes byens beskydning med fordoblet styrke. Det var nu ikke længere enkelte granater, een hvert tredje eller fjerde minut, som*

*fløj ind over staden; nej, ti til tolv stykker i minuttet fare ind derover, bragende, lynende, udsprende død og fordærvelse. De røde flammer slog i vejret, den sorte røg hvirvlede op imod himlen, de fortærende luer brændte, hvad granaten selv havde slået ned. Det var navnlig Slottet og Rådhuset, som fjenden sigtede efter, men de stod begge i lang tid uskadede, trodsende fjendens kugler ligesom Dybbøl Mølle, le plus brave des braves. Til sidst faldt dog Rådhusets slanke spir, og i dette øjeblik er det vistnok omtrent nedbrændt. Mange bygninger i dets nabolag blev ligeledes dels ramponerede af granater, dels fortærede af ilden. Og ikke så få var de ofre af liv og lemmer, som de dødbringende granater krævede. Desværre er adskillige civile imellem disse. Hvor mange, har jeg ikke kunnet erfare; men man har eksempelvis sagt mig, at en håndværker og hans søster begge fandtes døde i deres stue, og at en købmand såredes, medens hans lærling dræbtes i butikken. Jeg så flere soldater i går blive bragte til lazarettet, tildels med meget slemme sår; en havde mistet en fod, en anden begge benene, en tredje havde fået maven oprevet. Deres skrig genlød i aftenens stilhed, når ambulancesoldaterne kom til at give et lille nyk i båren, medens andre lå stille hen, døende eller døde. Kvinder besvimedede ved dette syn, og selv mænd med stærkere nerver måtte rystes ved slige optrin.....*

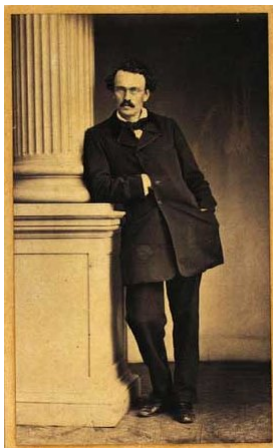
*Af brev dateret Sønderborg Ladegaard 5. april:*

*Jeg gennemvandrede i går Sønderborg for at se byen i den skikkelse, som den havde fået efter rigelig 36 timers bombardement. De ellers så livlige gader var næsten tomme; enkelte flyttelæs bevægede sig endnu igennem dem, i nogle huse så man endnu beboere, der, trodsende bombardementet, klyngede sig til deres hjem, indtil en granat måtte falde der og tænde det over hovedet på dem. I enkelte gader var soldater beskæftigede med hakker og brandhager for at standse ildens fremtrængen, og rundt om sås poster af Garden, der var udstillede for at forhindre plyndring, - et onde, der ikke aldeles kan udeblive i en brændende og af indvånerne forladt by, hvor soldaten så let føler sig fristet til at "redde" for sig selv, hvad der ellers ville blive ildens bytte. Den øvre del af byen var temmelig uskadt. Dog havde granaterne også der ramt mange huse; nedfaldne tagsten, brustne vinduer, vaklende mure var de sørgelige ødelæggelsens spor, som man allevegne så, og kastede man blikket ind ad vinduerne, stod værelserne i reglen tomme, skønt deres indre endnu var urørt, som det var for få dage siden. Hist og her stod et bord dækket, familien var flygtet for granatregnen under måltidet, ligesom Pompejis beboere i sin tid flygtede, da askeregnen styrtede ned over byen fra det glødende Vesuv.*

*Af brev dateret Sønderborg Ladegaard 7. april:*

*Hvor mange bygninger bombardementet har ødelagt i Sønderborg, lader sig i dette øjeblik ikke opgive, ej heller hvilke disse er. Om således "Hotel Alssund" er nedbrændt, således som det er berettet, ved jeg ikke med sikkerhed, skønt jeg er tilbøjelig til at tro det. Derimod kan jeg berette om virkningen af et par andre granater. Hovedkvarteret var i samme gård som Apoteket, der var beliggende i det Rådhuset nærmeste kvarter, og i denne gård faldt en granat allerede i lørdags eftermiddags, En stump af den faldt skråt ned gennem loftet over et bord, hvor en del af hovedkvarterets officerer plejede at arbejde, kastedes fra muren tilbage til kakkelovnen og fyldte værelset ned murstøv, men afstedkom i øvrigt ingensomhelst ulykke. Samme aften forlagdes*

*hovedkvarteret til en anden kant af byen, og nu er det slet ikke i denne. En anden granat faldt i nærheden af Rådhuset i et udrykkende kompagni af 16de Regiment og afstedkom betydelig skade, idet den dræbte og sårede henimod et halvhundrede soldater. De frygtelige sår, som jeg omtalte i et af mine sidste breve, hidrørte fra denne ulykkelige granats sprængning.*



*Johan **Carl Christian Brossbøll** (pseudonym **Carit Etlar**) (1816-1900), dansk forfatter (især kendt for *Gøngehøvdingen* og *Dronningens Vagtmester*), inspektør ved Det kgl. Bibliotek, hvorfra han fik permission i februar 1864 for at drage til Als som korrespondent for *Berlingske Tidende*, hvor hans artikler udkom anonymt under overskriften *Breve fra Armeen*. I 1865 udgav han på Chr. Steens Forlag en samling noveller *Krigsbilleder*, hvor han i små historier benyttede sine egne oplevelser og indtryk fra krigen. Vel er det en novelle, men det er ikke ren fiktion. Hans beskrivelse af Sønderborgs bombardement indgår i fortællingen *Gendarmen* og indgik i en lang årrække i folkeskolens læsebøger, så netop denne beretning har for et par generationer stået som den klassiske beretning om den skæbne der overgik Sønderborg.*

*Ovre på Broager havde alt været roligt fra om morgenen, der faldt kun et enkelt skud i længere mellemrum, til bevis på, at de endnu bestandig vågede derovre. På Dybbølbjerg havde preusserne i de sidste dage anlagt forskellige værker, som tydede på en regelmæssig belejring.*

*Henimod middag åbnede vore batterier i fronten og på højre flanke en heftig ild, uden at man dog i byen med bestemthed kunne sige, hvilke steder den egentlig gjaldt. Fjenden svarede, hvert femte sekund faldt et skud, undertiden endnu hyppigere. Krudtrøgen lagde sig efterhånden omkring skanserne og det lange Dybbølbjerg, som en uhyre grå kåbe, under hvilken alt levende syntes at fosvinde. Kun et blodrødt lysglimt trængte undertiden ud derfra, et lyn der blev større og klarere henimod aften, efterhånden som mørket faldt på. Endnu var der ikke falden nogen granat i selve byen, vi ventede heller ingen; vort held, trods de sidste dagens uophørlige beskydning mod skanserne havde gjort os trygge.*

*Da så en officer, som stod på Møllebatteriet bag Slottet, at kanonerne fra et Broagerbatterierne havde forandret deres retning og pegede ind mod Sønderborg. Straks efter åbnede de deres ild imod os. Da var klokken lidt over fire, og fra den tid fulgte skud på skud. Sønderborg Slot blev først truffet, langs med fjorden dryssede tagstenene ned fra husene, det gjaldt endnu kun tagene. Forvirringen og larmen i gaderne blev bestandig større, borgerne kom frem i deres husdøre og stirrede op i luften med blege og ængstelige åsyn, men i luften skelner man ikke granaterne om dagen. Små grupper samledes hist og her, græd og vred hænderne. I de snævre gader, nærmest ved Stranden, flyttede de ud, koner løb bort med sengedyner over hovedet, arbejdsmænd bar deres små børn, indsvøbte i dækkener. To drenge førte en gammel, pukkelrygget kone bort fra et brændende hus. Hun havde pyntet sig i sine bedste klæder, hun græd ligesom drengene, idet de støttede hende, hver i sin arm. Da hun kom udenfor huset, stod hun stille, vendte sig tilbage og*

strakte begge arme i vejret. Hvad skulle det betyde? Lyste hun velsignelse over stedet, eller bød hun farvel til den plet, der så længe havde indesluttet hendes håb, hendes skuffelser? Ingen ved det, hun græd blot, det så vi, tårerne trillede ned over hendes indfaldne og rynkede kinder. Da de nåede til hjørnet, kom en granat pibende, den slog alle tagsten ned af huset foran hende. Hun blev stående, vendte sig endnu engang om og nikkede til sit hjem, så rev drengene hende med sig op ad gaden.

Køerne var de uvilligste til at drage bort, de brølede, fordi de skulle forlade deres varme stald. Da de kom ud på gaden, så de sig rolige og betænksomme omkring, deres store øjne blinkede op og ned, som efter en bestemt takt, uden at modtage ringeste indtryk af den rædsel, som foregik omkring dem. Overalt råbte man på vogne og standsede ægtbønderne, som begyndte at synge tyske sange, lo og jublede, idet de kørte gennem gaderne, pyntede som til en fest, eller snarere som til et fastelavnsoptog. Nogle med en lang hanefjer i en gammel hat. Andre med snoede halmbånd på skuldrene, som stabsofficerer, store røde klude, den skulle forestille ordner, på brystet, med et kors af halm i. Flere af vognene kørte bort med flyttegods, endnu flere af de flygtende forlod byen tilfods, bærende kister og kommoder og store kurve imellem sig, eller kørende dem bort på trillebøre.

Nylig kom en sådan bør forbi, en lille tykkindet pige sad på den, midt i en stor bunke sengedyner. Faderen var fortvivlet, barnet lo og jublede, hun syntes, det var nok så herligt alt sammen. Bagefter børen gik mandens hustru, en ung kone, med tre andre små børn, den største bar en bunke tøj, det andet en messingmorter, det mindste bar en gammel, grå missekate under armen. Enhver beboer stiller et fyldt vandkar udenfor sin dør. I nærheden af Apoteket har en flygtende familie efterladt en kurv, den er fyldt med linned og et par rødbrune fiskerstøvler, ovenpå ligger der en gammel Balles Lærebog og Henrik Smidts Lægebog.

Solen trænger af og til ned igennem tågen og skyerne. Stærene synger på tagene og strække deres gule næb ivejret og flagre med vingerne, som om de byde alverdens preussere trods, granaterne synge også, blot med en anden lyd. Så drager der et regiment over til skanserne med m, usik eller hornsignaler, et andet kommer tilbage derfra, de mødes i de smalle gader, trænge vognene tilside, knuge de stejle heste ind mod muren, bande og prygle på køerne; over dem og omkring dem springe granaterne. Tagstenene falde ned fra husene, brostenene flyve til alle sider, allevegne fra høres skrig og bønner og råb mellem de adskilte familier. Enhver, som kom nede fra havsiden, var et bud der bragte nye historier, nye ulykker, nye overdrivelser. Fra Hovedgadens vinduer stak forsagte og ængstelige ansigter frem og så efter den skade, som skete i nærheden. De hørte kun en hvinende piben af granaten, så en mur styrtede sammen ligeoverfor, eller en tyk sky af sand og jord stige ivejret, når granaten slog ned og dannede et dybt og gabende hul i gaden.

Oppe ved købmand Gundersohn, hvor general Gerlach spillede taffelmusik som sædvanlig, blev den afbrudt og overdøvet af skrig og fik ordre til at gå hjem igen. Fra nu af var der intet sted sikkert, kældre og hvælvinger blev opfyldte af flygtende børn og kvinder, medens mændene løb om og tilbød fabelagtige priser for at køretøj, der kunne bringe dem bort fra den ulykkelige by. Man stormede vognparken, bad og hjælp, men vognparken havde fået sine befalinger. Vagten omkring den var fordoblet. Overalt viste der sig mørke og fortvivlede åsyn, fra mangfoldige steder lød den yttring: Nu synes jeg ligesom om det tager af, så voldsomt er det da umuligt, de kan blive ved længe. Imidlertid hvilede de lidt derovre, men kun for at begynde desto heftigere igen. Ude fra et af batterierne kom der ilbud om ny ammunition, de havde næsten brugt hele deres forråd. Fra Skansen Nr. 2 var der blevet fyret hele eftermiddagen.

Lad dem bare få det så hurtigt, som I kan, sagde officeren.

Artilleristerne lo og stod i skjortærmer omkring deres kanoner og håndterede dem med hjertenslyst. Carolineskolens lazaret blev flyttet, man bragte de sårede op til en af møllerne i den anden ende af byen. Den indbrydende skumring forøgede kun nøden og gjorde faren større. I gæstgivergården Allsund brændte det, men ilden blev straks slukket igen. Ovre på Dybbølland kom også et sted i brand, det brændte ned til grunden. De københavnske sprøjtefolk var tilstede overalt, hvor deres hjælp gjordes nødvendig, og arbejdede med ufortrødent mod, sang under pumperne, jublede, når de fik magt over branden og lavede vittigheder over de springende granater. Tilsidst blev ilden og beskydningen så heftig, at ethvert forsøg på at slukke var umuligt. Brandfolkene blev kommanderede tilbage og drog op til en af møllerne. ....

Imidlertid vedblev granater og brandkugler deres værk. Brændende og forkullede bjælker lå omkring på fortovene. På flere steder i Hovedgaden var husene allerede sunkne sammen, sprængte eller nedbrændte. Kun en enkelt ydermur blev stående, som i nogen frastand tog sig ud som kulisser i et teater. Så man ind i de rygende tomter, ragede hist og her en enestående skorsten i vejret, hvortil brudstykker af en rødglødet eller halvsmeltet kakkelovn forenede sig. Imellem kalken og murbrokkerne lå sønderslagne borde, stole og sengesteder, stykker af spejle og tapeter hang omkring på væggene. På flere steder vidnede en stærk, sveden lugt og en brunlig røg om, at det her var beboernes sengeklæder, der brændte. På et stykke væg af et hus, der var bleven sprængt, før ilden nåede det, hang en gammel violin, under denne en barberkniv og et overnåde smukt oliemaleri, som fremstillede kong Frederik den Sjette tilhest under en manøvre på Nørrefælled. Skilderhuset udenfor postgården havde en granat slået hovedet af, men det øvrige stod på sin post, lige strunk og i sin røde kappe. Rundt om på gaden lå flyttegods, som man endnu ikke havde kunnet få bort, købmandsvarer og levnedsmidler, halv smeltede zinkreuder og sammenklemte damehatte med de yndigste forlorne blomster på. En lille smudsig dreng sad på stenbroen med en kasse fine cigarer under armen og en brændende, til prøve, i munden. En soldat i en forhenværende hvid lærredstrøje lå udstrakt i en sofa og gnavede af en forfærdelig lang spegepølse. Han skulle holde vagt ved tøjet. Hver gang der kom en bekendt forbi, hævede han begge benene på engang i vejret, sparkede af alle kræfter i sofaen og udstødte et glædeshyl, for at de skulle blive opmærksomme på ham. En ærværdig matrone stod ved den næste dyngge med et ansigt så skinnende rødt, som om der var gået ild i det; hun havde en fed gammel hund under armen. Moppe var ikke i godt humør i dag, hver gang nogen kom den nær, gøede den hæst og viste en tandløs mund, til straf derfor klemte madamen den med armen ind i siden, så peb hunden, så sukede hun og gentog for enhver, som havde lyst til at høre på hende:

Det er skammeligt, det er skammeligt! Alt mit gode tøj! Æ preussere er endnu værre som æ tyrkere! Under disse ord slog hun øjnene mod himlen, som om hun troede, at preusserne eller tyrkerne boede deroppe.

Hvad der her er fortalt er mørkt, er forstemmende og uhyggeligt, sammenlignet med virkeligheden er det derimod intet. Jeg har med fortsæt tilbageholdt alle de rædselsscener, som forenede sig denne eftermiddag og gav billedet en endnu mørkere farve. Ulykken og rædslen hørte vel med både til denne og de følgende dage, men de danne et kapitel, som helst må være ubeskrevet.



**Laurits Lassen (1840-1930)** sekondløjtnant af reserven ved 3.

Infanteriregiment. På basis af dagbogsoptegnelser udarbejdede han en skildring *Mine oplevelser under Felttøget i 1864* som for hovedpartens vedkommende blev gengivet i Daniel Bruun: *Fra Krigens Tid. Uddrag af breve og memoirer fra 1864*, 1913 (særtryk af Gads Danske Magasin).

Lassen blev såret ved Mysunde ved krigens start og vendte i slutningen af marts tilbage fra lazarettet i København til sit regiment i Sønderborg.

Med noget besvær lykkedes det ham at finde kvarter hos bager Hans Johansen i Brændtegaden [Skt. Jørgensgade 27-29].

*...Jeg blev selvfølgelig godt modtaget af bagerfolkene, men de var som alle beboere i byen stærkt ophidsede over bombardementet. Efter at jeg havde fået noget mad, var de ivrige efter at få at vide, om jeg troede, at bombardementet ville vedvare til byen var skudt ned, og de ville have, at jeg skulle råde dem med hensyn til at udflytte af byen, som en stor del andre familier, der havde familie på landet. Jeg rådede dem til at se tiden an 1 á 2 dage endnu og troede, at de hermed havde slået sig til ro, hvorfor jeg selv gik til ro og glædede mig over den gode seng. Men det var netop prøjsernes mening at ødelægge Sønderborg, og bombardementet vedblev fra 2. april om eftermiddagen til 4. april om formiddagen, og i den tid havde de nedskudt og opbrændt en fjerdedel af byen, og netop den del af byen, hvori Brændtegade [Skt. Jørgensgade] lå, med andre ord: så langt som deres kanoner kunne række. Tidligt på natten kom min oppasser ned fra loftet og meldte, at en granat var gået gennem taget – han havde fundet en seng i et loftsværelse – og nu kunne han ikke længere være der. Jeg sagde ham da, at han skulle tage madrassen af sengen og bære den ned i køkkenet, hvor der var lunt at ligge, hvilket han gjorde, men et par timer efter var det atter galt fat. Han vækkede mig igen og sagde, at der nu var falden en granat i gangen ved siden af køkkenet, hvilket havde væltet væggen ind i dette, så nu kunne han heller ikke være der. Han foreslog, at vi skulle flytte, men hvorhen? Og midt om natten! Jeg var søvnig og faldt i søvn igen. Min oppasser havde slået sig ned på en stol. Henad morgen faldt der imidlertid en granat i gaden udenfor huset og slog facademuren itu, så jeg fik murbrokker og kalk ind i sengen. Nu kom jeg op i en fart og spurgte min rystende oppasser, om han havde set noget til bagerfamilien, og han fortalte nu, at de alle var flyttede fra hus og hjem i løbet af natten, huset stod tomt. Jeg klædte mig på, og vi skyndte os op i byen til Reimuths Hotel [Perlegade 58], hvor vi styrkede os med en kop varm kaffe. Medens vi var her, indtraf et lille intermezzo. Under ivrig diskussion om berettigelsen til bombardementet på den åbne by uden tilkendegivelse herom og frist for beboerne til at flytte bort, udbryder opvarningsjomfruen, som var kommen på en familiær fod med officererne: "Gud! Der står et åbent vindue på 1. sal, der kunne let flyve en granat ind", og som en stormvind var hun oppe for at lukke vinduet. Da hun kom ned igen, modtoges hun af en stormende latter, men hun var ikke den, der lod sig udlé for intet, og den nærmest stående, en svensk officer, fik en velrettet og velment kindhest, så latteren nu gik ud over ham. For øvrigt var freden snart bragt tilveje igen. Stakkels pige, man sagde at samme svenske blev hendes ulykke; smuk var hun, meget smuk. Værten på hotellet var ligesom de øvrige beboere udvandret og havde for stor løn overladt hotellets drift med køkken og vinkælder til samme jomfru og gårdskarlen. Alt gik her i byen, som det kunne bedst.*



Som bekendt blev den del af Sønderborg, der lå omkring Rådhuset, Torvet og den nedre del af Hovedgaden, Brændtegaden og ned mod Alssund helt nedskudt; det hele var en stor brandtomt, i hvilken beboerne senere rodede for at finde deres smeltede værdisager, men ellers var intet levnet. Hist og her så man en enkelt faldefærdig og sortsværteret mur. Gaderne var fuldstændig spærrede af de nedskudte huse, så færdslen måtte ske uden om byen for at komme til Sundeved-siden af Alssund; over den ulykkelige by ruede en fæl kvalm brandlugt. Flere af beboerne var dræbte eller sårede.



Niels **Christian Møller Bredsdorff** (1836-1892) dansk skolemand og forfatter, gjorde i 1864 tjeneste ved 18. Infanteriregiment og udgav i 1889 (1. udgave) på grundlag af en række breve til hjemmet sine oplevelser under titlen *Paa Feltfod. 18. Regiment* bar som det eneste af infanteriregimenterne chakot i 1864.

*Af et brev skrevet i et telt overfor det nordre brohoved ved Sønderborg den 4. april:*

*Af aviserne har du vist læst om en masse bomber og granater, som tyskerne i de sidste dage uafbrudt har trakteret os med, både forfra og fra siderne; men det har vi næsten glemt for den, bombardement uden varsel!*

*Da vi sidst var på forpost, hørte vi hele natten vognrummel i Dybbøl og troede at fjenden trak tropper sammen til et hovedangreb, men det blev til noget ganske andet. Den 2den april, lidt efter middag, begyndte en kanonade, der i løbet af en time blev så voldsom, som vi ikke før har hørt den herovre, to og undertiden tre skud i sekundet. Da det ikke var rimeligt, at fjenden ville begynde et angreb på den tid af dagen – snarere prøvede han vel de nye kanoner – så fik Jungersen, Trebka, Bohr og jeg lov til at gå ind til Sønderborg, og der blev vi af fødselsdagsbarnet, J., trakterede på det flotteste med chokolade, kager og madeira, så vi blev kapable til ikke alene at kunne holde en forposttjeneste ud, men også til at kunne bestå en dyst med fjenden, som der jo var al grund til at vente henad natten.*

*Men netop som vi sad hos konditoren, faldt den første granat i en tilstødende gade, og den stakkels konditorkone blev helt ude af sig selv af angst og fortvivlelse; med krampagtig hast og uafbrudt gråd gav hun sig til at tømme kasser og skabe og pakke tøj sammen for at komme ud på landet med børnene. Den gang smilede vi ad hendes, som vi mente, overdrevne angst, men vi havde ikke gået mange skridt, før vi så, at det denne gang var alvor med bombardementet, thi det varede ikke længe, før der hvert øjeblik brasede en granat mod tagstenene eller muren af et hus,*

og kanonerne skød så ypperligt, at flere skud i træk traf på samme plet. En af granaterne var af meget sørgelig virkning: den slog ned midt i et kompagni, der stillede på Sønderborg gade, og dræbte og sårede 25 mand.

Af brev dateret Sebbeløv den 5. april:

I morgen skal jeg sende dig et brev med beretning om de to dages bombardement, hvis det da er muligt at komme til at skrive. Gud være lovet, der er ikke falden en eneste af mine kære venner. Preussernes skammelige gerning: uden varsel at brænde en værgeløs by af, har bragt mangfoldige familier til tiggerstaven. Derfor, I kære mennesker, som har været så utrættelige til at gøre godt mod os soldater – læg alt andet til side, og virk for de stakkels sønderborgere, der har været så gode mod os. Et par skridt fra mig ligger en stakkels syg kone, søster til vor gamle mutter i Sebbeløv; hun mistede alt under forrige krig, og nu har hun igen mistet hver en træv. Send mig lidt gamle klæder, og hvad du ellers kan skrabe sammen til hende.

Af brev dateret Sønderborg kirkegård 11. april:

Da vi om aftenen vendte tilbage fra (Skanse) nr. 6 så vi Sønderborg ligge som et uhyre flammehav foran os, thi i nattens mørke så det ud, som om det var hele byen, der brændte. Aldrig er jeg blevet grebet af en sådan rædsel som ved dette syn; det var, som om jeg nu for første gang fik en følelse af, hvad "de ødelæggelsens vederstyggelighed" vil sige...

Der passerede nogle mindre hyggelige historier med "redderi" i de tomme huse; flere soldater blev grebet på fersk gerning, og de fik rigtignok både læst og påskrevet. Således f.eks. greb og gennemfugtlede vor major en med sin stok; soldaten var blevet røbet af en kæmpe stor gevækst, som hidrørte fra en stor ost under kappen. Jeg fortæller dig dette for at få lejlighed til at lægge et undskyldende ord ind for soldaterne, ifald rygten skulle have overdrevet og dømt dem for hårdt. Der var vel givet forbud mod at "redde", men ikke i dette specielle tilfælde ved en brændende by, og at tage fødevarer ud af et tomt, ramponeret hus, det er dog virkelig temmelig undskyldeligt. Men enkelte ekcesser forefaldt der jo rigtignok, f.eks. en kåd beskadigelse af møbler. Af fourer Birch, med hvem jeg denne gang boede sammen med i Sebbeløv, fik jeg en beskrivelse af Sønderborgs bombardement, som han havde overværet under opgørelsen af kompagniets skyldbøger. Jeg vil fortælle dig nogle småtræk.

En granat var gået gennem muren ind i det værelse, hvor Birch sad, og var sprungen i det næste værelse; han faldt om i sofaen af det stærke lufttryk, men da han havde sundet sig lidt, forlod han skyndsomst huset og medtog en ung jomfru, der stod aldeles som en billedstøtte, ude af stand til at røre sig af stedet.

Blandt de flygtende havde han talt med en ung, kraftig bondekone fra Dybbøl, hvis mand var soldat. ... Da belejringen af Dybbøl begyndte, var hun flygtet til Sønderborg, og nu måtte hun med sin gamle moder og sit lille barn flygte ud af den brændende by. Efter at hun havde bragt dem i sikkerhed ud på landet, var hun vendt tilbage og havde i fem tunge dragter båret det meste af deres ejendom bort fra byen....

Gamle mutters søster var flygtet ned i en kælder, da bombardementet begyndte, og havde med mange andre tilbragt 48 angstfulde timer der, så angstfulde, at hun endnu, skønt hun er i god

*behold hos søsteren, ligger i en dødlignende døs, og hun farer af og til op med en stønnen, fordi hun endnu tror at høre granaterne.*

*Af brev dateret 26. april tidlig morgen i en stue i Kjær:*

*Eftermiddagen den 19de tilbragte jeg med at gå gennem Sønderborg for ret at se ødelæggelsens vederstyggelighed, og denne tur glemmer jeg ikke så let: den nederste tredjedel af byen er komplet smadret; især omkring Rådhuset har granatregnen været voldsom, og af den smukke bygning står kun forsiden med uret; de to klokker ligger søndrede blandt grus og murbrokker; mange huse er brændte, endnu flere aldeles ramponerede, gennemskudte på tværs og langs af disse uhyrer, der glat går gennem en bygning på langs, altså mindst igennem 6-8 vægge. I disse sidste huse ligger og står alt, som familien har forladt det, et talende vidnesbyrd om preussernes barbari. Man ser og hører intet levende uden de små vagtpatrouiller, hvis regelmæssige trin giver genlyd i de øde gader; kun en gammel, listigt udseende mand og fotografen var blevet tilbage. Denne sidste var først gået med kone og datter den 18de, da granaterne gik igennem hans hus, men allerede næste dag var han vendt tilbage for fotograferingens skyld.*

*Ja, og så er der kattene, de stakler kan slet ikke finde på at løbe fra husene og sidder nu og mjaver så ynkeligt på de forkullede bjælker og i de tomme kroge.....*



**Bertha** Cathrine **Hahn** (1848-1916) f. Clausen, lærer, forfatter. Var som datter af en velstående købmand i Sønderborg vokset op i købmandsgården Brogade 2. 1870 flyttede hun til København, hvor hun i 1913 udgav sin erindringsbog *Minder fra Sønderborg og Als 1850-1870* (genoptryk med indledning og kommentar ved Jørgen Slettebo)

*Den 15de marts fik vi, der boede i den sydlige del af Sønderborg, Broagerbatterierne at mærke. Uden varsel, mens vi gik i vor daglige dont, susede en underlig fløjtende lyd gennem luften, og granater slog bragende ned i husene, medens nedstyrtende tagsten og store støvskyer over nedstyrtende murstykker viste, hvor de havde ramt.*

*Der blev dog intet hus antændt, og ubegribeligvis ingen dræbt eller såret. De fleste beboere af det truede kvarter flygtede ilsomt højere op i byen, men vejen gik ad den lange, åbne gade, og øredøvende brag rundt omkring fortalte adskillige gange, at død og lemlæstelse truede enhver. Jeg mindes, at tre-fire bladkorrespondenter styrtede ud fra Hotel Alssund, og at en af dem, ved synet af nogle flygtende, der slæbte på en tung kurv, oplivet udbrød, at nu skulle de nok se en flyttedags scene, og at jeg tænkte, at det var let nok for dem, hvis hus og hjem ikke var truet, at se på det hele som på et interessant skuespil.*

*I den nordlige del af byen faldt der den Dag ingen granater, og det var med en ejendommelig fornemmelse at vi, da vi søgte ly hos venner på bryggeriet, fandt dem siddende fredeligt og hyggeligt omkring kaffebordet sammen med deres indkvartering, tilsyneladende uden at vide, hvad*

*der gik for sig i den anden ende af vor lille by. Vi kom lidt til ro efter den hastige flugt og forskrækkelsen og listede i mørkningen tilbage til vort hjem, da skydningen var ophørt.*

Den samme aften forlod den 15-årige Bertha hjemmet i Brogade sammen med moderen, som da var enke, og sine søskende og søgte tilflugt hos morbroderen, pastor Holger Fangel, i Notmark præstegård. Bertha oplevede således ikke bombardementet på nærmeste hold.

*Snart kom den 2den april: Preusserne havde længe forberedt en overgang til Als i både. Alt var så omhyggeligt lagt til rette, som deres forehavender plejede at være. Men helt havde forberedelserne ikke kunnet skjules. Folk på Alssiden af det smalle sund, havde længe mærket, at der foregik noget i skjul af skovene på Sundevedsiden, at der var megen vognkørsel om natten, og at der arbejdedes ivrigt. Overkommandoen vidste alt dette, men ikke, når og hvor overgangen skulle forsøges.*

*For at vildlede og aflede opmærksomheden begyndte preusserne om morgenen tidlig den 2den april en voldsom beskydning af skanserne og samtidig af Sønderborg. Under en kanontorden, der trods afstanden fik vore vinduer til at klirre, skød de i dagens løb omtrent en trediedel af byen i brand. Om aftenen så vi hele den sydlige himmel flammerød; havens træer stod med skarpe sorte omrids mod den uhyggelige baggrund; skuddene drønedes uafsladelig, og vi var overbeviste om, at skanserne nu blev stormet. Det var en forfærdelig uhygge, som ikke blev mindre, da flygtninge fra den brændende by begyndte at indfinde sig for at søge husly. Blege og forskræmte, med hvad de i hast havde kunnet gribe, i deres bylter, stod de og fortalte, hvad de havde oplevet. Også denne gang var granaterne ganske pludselig begyndt at regne ned over dem, og de havde måttet styrte af sted, medens ilden flammede op i hus efter hus, og gaderne næsten spærredes af køretøjer, hvorpå man havde læsset alt muligt, i håb om at kunne redde det, eller som kørte afsted med syge og gamle ....*

*Hele natten vedvarede skydningen og stod det uhyggelige flammeskær på himlen. Først senere spurgtes det, at overgangsforsøget var blevet opgivet på grund af den stærke blæst, og noget angreb på skanserne var der ikke sket.*

*Endnu de følgende dage vedvarede bombardementet på vor stakkels by, og selv de mestr standhaftige måtte forlade den, hvis de ikke kunne søge ly i stærke kældre eller grave sig ned i jorden. Hele kvarteret omkring Rådhuset var brændt med undtagelse af enkelte huse, som ilden med en tilsyneladende vilkårlighed havde skånet, men som var stærkt medtaget af de eksploderende granater. Mange steder stod endnu murerne med de tomme vinduesåbninger, medens bindingsværkshusene var helt fortæret af ilden.*

*I de øvrige kvarterer stod husene med åbne døre, med skuffer og skabe fyldt, som ejerne lige havde forladt dem, med fri adgang for enhver. Det var livsfarligt at søge at bringe noget ud af byen i disse dage. De pauser, der af og til indtrådte i beskydningen, var aldrig til at stole på; ganske pludselig slog granaterne ned og ødelagde eller tændte, og kun den bærme, som findes i enhver by, vovede livet for at "redde", hvad de havde brug for eller mente at kunne gøre i penge, under påskud af, at det dog sikkert ville blive et bytte for ilden.*

*Vort hus stod endnu forholdsvis uskadt til den 18de april, og af og til fik vi i de mellemliggende uger, da det egentlige bombardement var ophørt, en vognfuld bohave bjerget, som bar mange spor af rov og ran.*

Købmandsgården Brogade 2 nedbrændte som følge af beskydning – ligesom en række andre ejendomme – på stormdagen den 18. april.



**Hilmar Finsen** (1824-1886), borgmester, byfoged og byskriver samt herredsfoged i Als Sønderherred 1851-1864, derefter stiftamtmand og senere landshøvding i Island. Brevveksling mellem ham og hustruen Olufa Finsen f. Bojesen, udgivet som bind 76 fra Als og Sundeved i 1998 v/ Inge Adriansen under titlen *Krig og kærlighed i 1864*.

Finsen sendte sin hustru og børn i sikkerhed i København og flyttede selv den 18. marts fra borgmestergården (Slotsgade 19, nu Odfellow-Logen) til Kaufmanns Mølle, også kaldet Margrethemøllen ved Alsgade. Brevene fra 2. april til og med 9. april er dateret i Sønderborg, de følgende er daterede i Hørup hvor Finsen havde fået logi i præstegården hos pastor C.W. Schwensen. Fra 17. maj er han tilbage i Sønderborg.

Finsens breve rummer utvivlsomt den mest nøgterne og ufarvede beskrivelse af bombardementet og i brevet dateret 13. april giver Finsen udtryk for hans opfattelse af mange beretninger. I [ ] er så vidt muligt tilføjet nuværende adresser på de ejendomme Finsen omtaler.

*Lørdag 2. april:*

*... Omtrent kl.4 begyndte et af batterierne på Broager at kaste granater herind i byen og vedblev dermed til kl. omtrent 8. Mange granater sprang rundt omkring vort hus, på pladsen mellem dette og Slottet, i Hotel Alssund [Brogade 3], det eneste sted hvor de har antændt, men branden blev gudskelov slukket, på begge sider af Rådhuset, kort sagt omtrent på samme strøg som forrige gange.*

*Da klokken var omtrent 8 1/2, gik Frölich og jeg ned i vort hus for at drikke the og fandt dette uskadt, vi nød vor aftensmad med 3 á 4 af de andre herrer uforstyrret – sandsynligvis for sidste gang; thi vort kære hjem ligger så udsat for granaterne, at jeg, da det nu synes at være alvor med bombardementet, ikke venter, at vi oftere vil kunne samles der.*

*Da jeg var færdig med theen, kom en ordonnans fra hovedkontoret, at jeg ufortøvet skulle komme derop, og da jeg et øjeblik efter, kl. omtrent 10, gik herfra – det er i aften blevet flyttet til Christian Karbergs hus, da apoteket fik et par bomber, dem der i eftermiddags nåede højest op i byen – ned i byen for at få fat i en gendarm, begyndte granaterne igen at springe omkring Rådhuset, og dermed bliver det ved vistnok hele natten ....*

*En granat fløj ned kl. omtrent 5 i nærheden af Rådhuset, dræbte 2 og sårede 19 mand af 16. Regiment, der netop stod opstillet der for at marchere på forpost. En sprang i Jansens og Korffs*

butik [Søndergade 1], sårede Jansen og ihjelslog hans lærling. Andre af byens indvånere ved jeg ikke er bleven sårede.

*Søndag 3. april:*

... Bombardementet blev fortsat hele natten og med forøget styrke hele dagen i dag –det varer endnu ved og vil vistnok blive ved hele natten og i morgen med, indtil hele byen er afbrændt; thi i dag har det tændt i mange huse, og man kan vel sige, at halvdelen af byen ligger i aske.

... Så godt som alle er flygtede her fra byen; kun i den øverste ende findes endnu nogle beboere. Garnisonen er indskrænket til ingeniører og et kompagni gardere. Hovedkvarteret og alle andre militære er flyttede bort herfra.

Det har brændt næsten hele dagen. Rådhuset er brændt, og hele strækningen derfra til Gyntersohns [Perlegade 28], der endnu var i behold, en stor del af Brændtegaden [Skt. Jørgensgade], bager Lassens og en række huse derved såsom snedker Christiansens og Roses [Liliegade 13]. Himlen ligner nu i aften et ildhav. Af civile folk tror jeg kun, at én (en arbejdsmand) er blevet såret i dag.

*Mandag 4. april:*

... Altså i dag fuldkommen ro heri byen for granater og klokken er nu over 10...

Jeg har i eftermiddag beset alle brandtomterne, og skønt skaden er stor, er den dog langt fra så stor, som rygtet gik i går; der er i det hele brændt 33 huse, og jeg nævnte dem omtrent i går, Obergs [Store Rådhusgade 25] og Raadhuset på den ene side, farver Hanssens [Lille Rådhusgade 5] på den anden side og med enkelte undtagelser nær (bogtrykker Grimm) [Perlegade 21] til Detlefsens (som ikke er brændt) [Perlegade 27] og på den anden side til Gyntersohns eller rettere til Stad Flensborg, som heller ikke er brændt. Desuden fra bager Lassen til din veninde Roses. Mange huse så desuden lidt mere eller mindre medtaget ud, vort har kun fået en halv snes ruder ituslået, Matthiesens [Perlegade 22] så godt som alle, men såvidt jeg kunne se havde ingen af dem lidt andet. Farver Schaus [Perlegade 17] og smed Harksens [Perlegade 15] huse er ikke brændt, heller ikke farver Petersens [Perlegade 16], men derimod rådmand Jensens; J. Jepsens [Rådhusstorvet 5] er brændt, apoteket ligeså spoleret som om det var brændt. Rådhuset helt nedbrændt.

*Tirsdag 5. april:*

I eftermiddag kl. 2 begyndte fjenden atter at kaste bomber herimod byen og blev ved dermed til kl. henimod 7, men efter dette klokkeslæt og indtil nu kl. 10  $\frac{3}{4}$  har han ophørt dermed. I dag har ingen granater tændt heri byen, og de fleste af dem, han kastede, gik i vandet, medens de øvrige kun nåede den allernederste del af byen, dog uden at ramme vort hus, der endnu – Gud ved hvor længe – står nok så stolt midt i granatregnen.

... I går fik jeg 4 rugbrød i Høruphav, her var de ikke til at opdrive, men i dag har bagerne Otten og Jacobsen atter begyndt at bage. Gyntersohn holder endnu sin butik i gang, og det er et stort gode, thi andre købmænd har vi ikke i øjeblikket. Jeg har dog været inde i apoteket og set, at skaden er mere udvendig end inden i, hvor huset har lidt forholdsvis lidt.

... Det er ved nøjere eftertælling, jeg har foretaget i dag ikke 33, men 31 huse, der er brændt.

Torsdag 7. april:

... Fra klokken 12 i går middags til kl. 7 havde vi igen stærkt bombardement, og hele natten er der blevet kastet enkelte granater herimod, vistnok for at hindre slukningen af ildebrandene, som greb temmelig stærkt om sag. Det var i går den inderste del af byen det gik ud over; gaden foran Rådhuset brændte, så vidt jeg ved fra Obergs hus, hvor ilden standsede i søndags, til Buntzen [Bjerggade 5], som jeg dog tror endnu ikke er brændt, ligeledes er et par huse på den anden side af gaden brændte. Vores hus fik i går en granat ind gennem dagligstuen, spisestuen og køkkenet; der er ikke længere en hel rude i huset.

Fredag 8. april:

... Granaten var ikke gået gennem dagligstuen, men gennem børnenes kammer ud i forstuen og mit kontor; den ituslog aldeles hjørneskabet med børnenes legetøj...

I går brændte igen en del huse heri byen, nemlig på den anden side af gaden foran Rådhuset og bagved dette konditor Johanssens hus [Store Rådhusgade 14].

... I dag er intet hus brændt heri byen, skønt fjenden hver  $\frac{1}{4}$  eller  $\frac{1}{2}$  time har kastet en eller to granater herind.

Lørdag 9. april:

... det batteri på Broager, der er anlagt imod Sønderborg, har kastet en halv snes granater herimod omtrent kl. 6 á 7; men de var given en anden retning end tidligere, navnlig imod pontonbroen, af hvilke ingen har taget skade, hvorimod granaterne er falden norden for det nordligste brohoved forbi skibsbygger Jensens plads og tildels i Sundet; en enkelt skal også være kommen i den yderste del af Havbogaden, men dette er næppe aldeles sikkert. I formiddag fik byen sine reglementerede granater omtrent 1 hver  $\frac{1}{4}$  time, men uden at noget hus blev stukket i brand; de faldt i reglen i brandtomterne.

... I går skød batterierne fra Broager alene 1.150 skud, hvoraf vel 2 á 300 på byen...

Mandag 11. april:

*... I går havde vi fra kl. 11 en voldsom artillerikamp; den voldsomste vel vi endnu har haft; jeg tror over 6000 skud i dagens løb; på selve byen blev der ikke skudt, men efter broen, der dog ikke blev ramt, hvorimod enkelte granater gik ind i de huse, der i Havbogaden ligge langs med stranden.*

*Tirsdag 12. april:*

*... Den 5. indgav jeg en lang beretning til ministeriet om de første to bombardementsdage og støttede derpå et andragende om, at der måtte blive stillet 2-3.000 rigsdaler til magistratens disposition for at afhjælpe den øjeblikkelige nød; i går havde jeg den glæde at få ministeriets resolution, hvorved der stilles 3.000 rigsdaler til min disposition til denne anvendelse. Ligeledes har kammerherre hoffjægermester Bruun skænket 1.000 rigsdaler til samme brug, så at vi nu kan, endog så ret rigeligt afhjælpe al trang blandt de husvilde sønderborgere, end også i længere tid...*

*Onsdag 13. april:*

*... Hvor langt granaterne har nået i Sønderborg? Ja derom er fortællingen meget delt, som overhovedet om den nærhed, hvori en granat er sprungen ved den pågældende, hvis fantasi altid stærkt påvirkes af en sådan begivenhed, så at han ikke kan observere med fuldkommen pålidelighed. Jeg har ikke hørt spor af nogen granat er sprungen højere oppe i byen end i barberens hus [Perlegade 33]; stumper er naturligvis gået længere. I de sidste dage skydes ikke op i byen, men kun efter broerne og de gader, der ligger nærmest derved.*

*Torsdag 14. april:*

*... I forgårs aftes var granaterne kommen lidt højere op, såsom til Mølby og i Seidlers hus, desuden har fjenden i går åbnet 3 nye batterier mod vor højre fløj ved Stougaard og Batterup, med hvilke han dels skyder efter (skanse) No. 10, dels efter pontonbroen; i går formiddags brændte snedker Jørgensens hus, tæt ved kirken, og denne blev ramt af en granat eller stump deraf – begge dele fra disse ny batterier. – De sidste indvånere flytter nu vistnok bort fra byen, i alt fald på få undtagelser nær.*

*Fredag 15. april (aften):*

*... En granat sprang i formiddags på Livonis Bakke [Lilliegade 11], og møllerens samt den øverste del af byen kunne med lethed bekastes fra fjendens nye batterier ved Batterup og Randersgaard.*

*Lørdag 16. april:*

*... Jeg bringer dig ... en hilsen fra vort hus, som jeg i eftermiddag besøgte, og som ikke har lidt synderligt siden det fik den granat, hvoraf jeg sendte dig 2 stumper. Huset har ikke senere været truffet af granater, men hjørnet er næsten ganske knust, og det sidste fag vinduer med karm og det hele samt et stykke mur af omtrent vindueskarmens halve bredde er helt stødt ud. I haven stod krokus i den rigeste pragt, tulipanerne og hyacinterne i knopper... Anledningen til at jeg kom*



*derned var den, at jeg viste et par embedsmænd af det slesvigske ministerium brandtomterne og byen...*

*Mandag 18. april:*

*... At Sønderborg vil blive skudt sønder og sammen, er der næppe nogen tvivl om. Det har brændt stærkt der i dag på flere steder såsom Slotsmøllen, Chr. Karbergs pakhuse og et 3. sted midt i byen, som man antog for Gyntersohns. De få tilbageværende af byens indvånere er nu også flygtede.*

*Søndag 24. april:*

*... Hele den del af byen, som ligger oven for Gyntersohn og barber Jørgensens [Perlegade 33] har forholdsvis lidt ubetydeligt, kun to af Christian Karbergs pakhuse er nedbrændt, men ingen af de andre huse, hvorimod vel halvparten af disse har fået lidt skade af granater og stumper, dog såvidt jeg har kunnet skønne alle mindre skader end vort hus ...*

*I det hele er omtrent 80 huse brændte og af de øvrige 480 er vel omtrent 1/3 del aldeles ubeskadigede. Alle bygninger i byen har en assuranceværdi af 950.000 rdl.; deraf er der vel helt nedbrændt for 150.000 rdl. og ødelagt for omtrent det samme beløb, men dette kan jeg naturligvis endnu ikke opgive med nøjagtighed. Klostret har slet ikke lidt skade. Kirken ikke for 50 rdl. Så skaden er tilvisse stor nok, men der er gudskelov mere i behold, end der er ødelagt. Slotsmøllen er brændt, de øvrige møller uskadte.*

*Tirsdag 31. maj:*

*... I morgen slutter jeg taxationerne over den bygningerne overgåede brand- og krigsskade efter at have taxeret ca. 500 bygninger; det er et godt stykke arbejde at have fra hånden eller rettere sagt såvidt, at jeg nu kan begynde at tage fat på de dertil hørende beregninger og indstillinger, Så skal vi til at undersøge skaden på møbler, varer o.s.v. – og det bliver et langt uoverkommeligere arbejde...*

## **Billedstoffet**

Der findes et righoldigt billedstof til belysning af ødelæggelsene i Sønderborg i 1864 hvad enten de nu skyldtes bombardementet eller de var en følge af krigsbegivenhederne i øvrigt.

Hovedparten udgøres af fotografier optaget af de danske fotografer **Jens Petersen (1829-1905)** og **Wilhelm Schröder (1828-1886)**. Sidstnævnte var udsendt af hoffotograf **Georg E. Hansen** i København, i hvis navn billederne blev udsendt. Mange blev genudgivet af hoffotograf **Peter Elfelt** i eget navn, hvilket man ikke skal lade sig narre af; Elfelt, som først var født i 1866, havde nemlig købt nemlig glasnegativerne af Georg E. Hansen.

Endvidere de tyske fotografer **Christian Friedrich Brandt (1823-1891)** fra Flensborg, **Charles Junod (f.1828)** som var fra Schweiz, men virkede i Hamborg fra 1858-1866, og **Heinrich Graf** og/eller hans medarbejder **Adolph Halwas** fra Berlin.

De danske fotografier er i sagens natur fra før erobringen af Als den 29. juni, de tyske er efter. Mange fotografier blev udgivet som stereoskopbilleder, beregnet til at betragtes i et stereoskop hvor motiverne blev oplevet som tredimensionale.

Her følger er lille udvalg:



*Jens Petersen:*

Parti fra Sdr. Havnegade ved Nørrebro. Gavlen th. er det nuværende havnekontor som også ses på billedet side 38 i udbændt tilstand. I baggrunden anes lidt af den militære skibsbro. Den blev bygget i februar 1864 ved hjælp af 28 småskibe (jagter o.l.) som blev beslaglagt til formålet. Broen blev benyttet til trafik til Dybbøl medens den lidt sydligere liggende pontonbro fra 1856 (Frederik d. VII's Bro) blev forbeholdt trafik fra Dybbøl. (ikke i Ikonografien)



*Wilhelm Schrøder/Georg E. Hansen:*

Rådhuset med Rådhuset. Til venstre købmand Jens Jepsens ejendom Rådhuset 5, som var opført i 1851-53. Det var byens første 3-etagers ejendom. Bemærk skilderhuset udenfor uden top; det antyder at her har en højtstående officer haft kvarter før bombardementet. Granaten som dræbte 2 og sårede 26 mand af 16. Regiment sprang udfor nr. 11 næsten udfør venstre side af Rådhusets gavl. (6132)



*Friedrich Brandt, Flensborg:*

I forgrunden resterne af det såkaldte Ernst Günthers Palæ, Perlegade 7-11. Bagved til venstre ses Løve-Apoteket, Perlegade 4, tilhørende apoteker Julius Frederik Poulsen. Her var det militære hovedkvarter indtil det ved bombardementets begyndelse blev flyttet til Ulkebøl. (6192)



*Friedrich Brandt, Flensborg:*

Endnu et parti af Perlegade med Løve-Apoteket der var opført omkring 1800 som privatbolig af borgmester, justitsråd J.C. Ahlmann. Apoteket blev flyttet hertil fra den modsatte side af gaden i 1852. (6190)



*Wilhelm Schrøder/Georg E. Hansen:* Løve-Apoteket, Perlegade 4 var ikke mere beskadiget end det lod sig reparere. Derimod var de følgende ejendomme nr. 6 (apoteker Paulsen), nr. 8 (dr. Nagel), 10 (gæstgiver Stentoft) og nr. 12 (snedker Andresen) næsten totalt ødelagte. Bemærk skilderhuset som er blevet efterladt ved det tidligere hovedkvarter. (6143)



*Wilhelm Schrøder/Georg E. Hansen:* Parti fra Perlegade set mod Rådhuset. Til venstre Løve-Apoteket overfor ruinerne af Ernst Günthers palæ på den modsatte side. Bemærk gaslygten som fik sin forsyning fra byens i 1857 anlagte gasværk. (6135)



Charles Junod, Hamborg:

Nærmest ses ruinen af Rådhusstræde 4 som tilhørte købmand Berthold Stein. Nr. 2 som havde udgjort hjørnet af Æblegade var blevet nedrevet af militæret for at skabe en bedre vejforbindelse fra pontonbroen. De følgende huse: nr. 6 Hotel "Holsteinisches Haus" tilhørende Chr. Johansen og Store Rådhusgade 25, tilhørende bager Oberg, var totalt ruinerede, hvorimod de følgende, nr. 23 (knapmager Thielberg) og nr. 21 (rebslager Weyergang) var mere eller mindre svært beskadigede. (6217)



Charles Junod, Hamborg:

Et kig gennem den rundbuede vinduesåbning som ses på billedet ovenfor. Husene i baggrunden er fra venstre Bjerggade 55 (to etager) samt Æblegade 9 og 11. Også et par af disse ejendomme var blevet rekvireret af militæret, men de nåede ikke at blive nedrevet. (6183)



ødelagt. (6196)

Charles Junod, Hamborg:  
Parti fra Perlegade med  
ruinerne palæet som  
hertug Ernst Günther havde  
opført i midten af 1600-  
årene. Facaden var ca. 38 m  
lang i to etager og med en  
gennemkørselsport i  
midten. Bagtil (mod vest)  
strakte sig to sidefløje.  
Palæet var i 1864 delt i 3  
ejendomme: Perlegade 7  
(farver Hansen), nr. 9 (dr.  
Gade) og nr. 11 (købmand  
de la Motte) som blev totalt



patruljen med 5 mand og en officer midt på gaden. (6144)

Wilhelm Schrøder/Georg  
E. Hansen:  
Den nuværende  
Jernbanegade udgjorde  
nogenlunde grænsen for  
hvor langt de preussiske  
fra Broager kunne række.  
Det fremgår tydeligt at  
dette parti af Perlegade  
set mod nord. Vel er der  
skader, også betydelige  
skader, men langt fra som  
i kvarteret omkring  
Rådhuset. Bemærk



Charles Junod, Hamborg:  
Parti fra Nørrebro med det  
nuværende havnekontor  
(opført 1854) i udbrændt  
stand. På andre fotografier  
optræder det som  
ubeskadiget, hvilket taler  
for at det først er blevet  
ramt 18. april eller 29. juni.  
I baggrunden Skt. Jørgens  
kirke (1957: Skt. Marie),  
som var tårnløs til 1883.  
(6187)

Ukendt fotograf, muligvis Charles Junod:

Humletorvet 5, som tilhørte købmand Wolff, med skader fra bombardementet. I forgrunden  
Humletorvet 7, hjørnet af Lille Rådhusgade med gadeskilte. Bemærk barnet i den åbne dør. (ikke i  
Ikonografien)



Wilhelm Schrøder/Georg E. Hansen:  
Udsigt fra Bjerggade mod Brogade. I forgrunden  
en ubebygget grund, bagved ruiner. Helt til  
højre i baggrunden ses et hjørne af Slotbakken  
2 som også ses på næste billede. (6148)



Wilhelm Schrøder/Georg E. Hansen:  
Dette og de følgende to fotografier  
danner tilsammen et panorama for så  
vidt som de er optaget fra stort set  
samme standpunkt nemlig fra  
Bjerggade (dengang kaldet Bag  
Mødding Gade) omtrent ved Bagergade  
og set mod Brogade. Det ubeskadigede  
hus er Slotbakken 2 (6146, 6143 og  
6140)





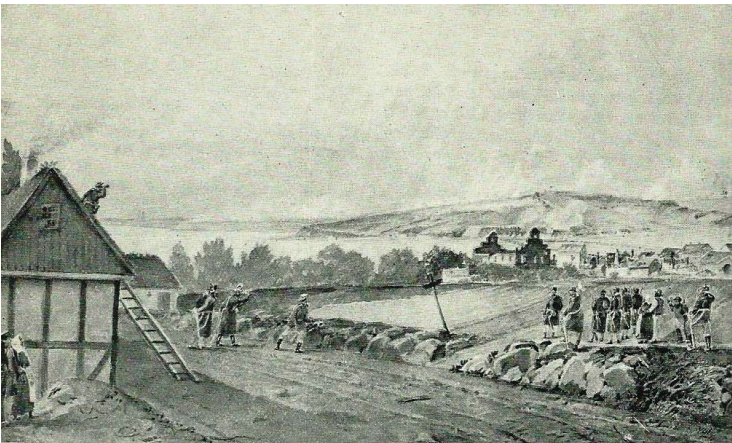
Udover fotografierne besøgte også en række kunstnere Sønderborg. Det gælder således Hans **Frederik Meyer Visby (1839-1926)** som oprindeligt var i malerlære, meldte sig til reserveofficersuddannelse i 1864, men blev kasseret pga. dårlig hørelse. I stedet drog han til fronten som tegner og leverede bl.a. forlæg til en række træsnit i Illustreret Tidende. Desuden udførte han en række tegninger/akvareller, men det er uklart om de alle er samtidige eller de helt eller delvis blev udført senere efter erindringer. Visby blev senere tandlæge i Aarhus og er især kendt for en lang række akvareller fra livet i det gamle Aarhus. Nedenfor et lille udvalg:



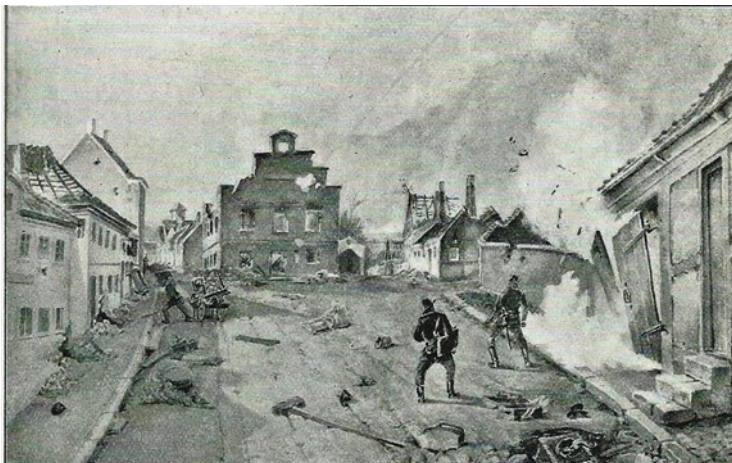
Visby leverede forlægget til dette velkendte træsnit som blev bragt i Illustreret Tidende nr. 242 15. maj 1864. Det skal angiveligt vise en autentisk situation og uret, eller i hvert fald et tilsvarende ur som har overlevet flugten fra Sønderborg, findes i dag i museet på Sønderborg Slot. (4650)



Scene fra bombardementet. I baggrunden ses Allsund og Sundeved og man aner de to pontonbroer, hvor motivet synes at være Brogade fra hjørnet af Store Rådhusgade På skiltet står "Kolonnevvej" hvilket var betegnelsen på de veje militæret brugte eller anlagde. (4637)



Stormen på Dybbøl 18. april 1864 set fra Mølby. Man bemærker bl.a. ruinen af Rådhuset. (4679)



Parti fra Rådhuset under bombardementet. Bemærk personen med de let skrævende ben; det skal antagelig forestille Visby selv med sin tegningsmappe under armen. (4641)

**Carl Frederik Aagaard (1833-1895)** var uddannet på Kunstakademiet og elev af P.C. Skovgaard. Han besøgte Sønderborg i 1864 og udførte nogle enkelte tegninger, hvoraf nedenstående blev

udgivet i tryk af den litografiske anstalt Kittendorff & Aagaard, hvor Aagaards broder, Johan Peter Aagaard (1818-1879) var medindehaver. Det er vanskeligt at fastslå præcis hvorfra motivet er, men sandsynligheden taler for Søndergade eller Bjerggade (4639):



**Viggo Faurholdt (1832-1883)** var uddannet på Kunstakademiet og udførte især marinemalerier. Var 1864 i Sønderborg, hvorfra han leverede forlæg til flere træsnit i Illustreret Tidende. Rejste 1865 til Düsseldorf, hvor han var bosat til sin død.



Billedet her blev bragt i Illustreret Tidende nr. 238 allerede den 17. april 1864. På den tid kunne man ikke gengive fotografier på tryk; derfor måtte illustrationer udføres f.eks. i træsnit også kaldet xylografi. Kunstneres tegnede forlæg eller fotografier måtte således overføres i spejlvendt form til en træplade af buxbom hvorefter en xylograf med en gravstik skar motivet i pladen som herefter blev benyttet som trykkliche. Man må imponeres over hvor hurtigt dette arbejde kunne udføres; kun to uger efter begivenheden kunne det nyhedshungrende publikum se den gengivet på tryk! (4645)

**Otto Bache (1839-1927)** maler, uddannet på Kunstakademiet. Besøgte i marts måned 1864 Als og Dybbøl og udførte en hel del skitser, hvoraf en del blev brugt som forlæg for træsnit i Illustreret Tidende. Blandt skitserne er en række fra Sønderborg, men fra før bombardementet. Han har dog nået at tegne en af de andre aktører, nemlig fotograf Jens Petersen i aktion ved Dybbøl (5793 a):



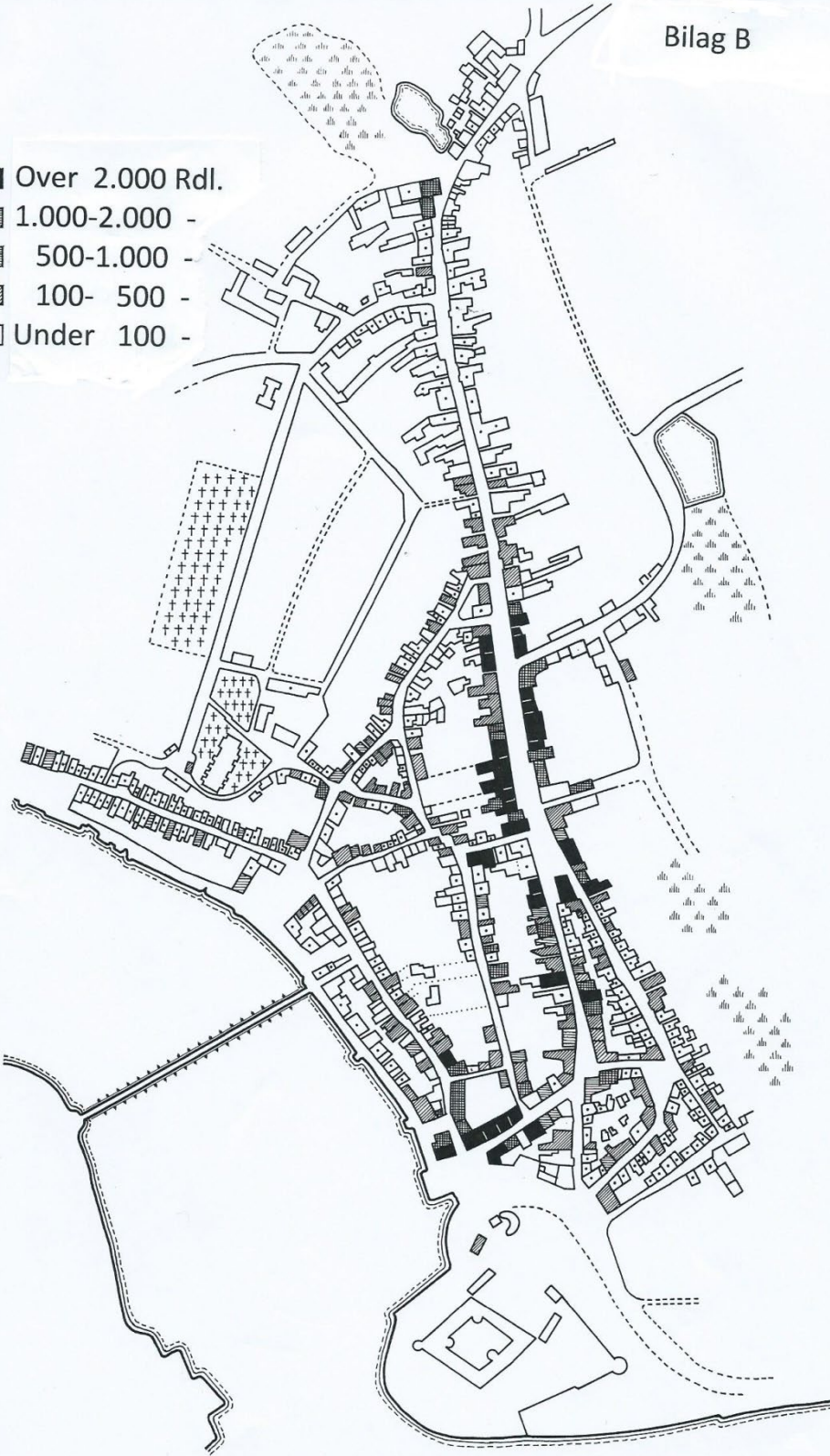
# Bilag A

Maksimal skudvidde fra Batterierne 1, 2 og 23 ( 24 pd. riflede kanoner og Bateria 24 ( 12 pd. riflede kanoner).



Bilag B

- Over 2.000 Rdl.
- ▨ 1.000-2.000 -
- ▩ 500-1.000 -
- ▧ 100- 500 -
- Under 100 -



## BILAG C

### Ejendomme der var totalskadede eller så beskadigede, at de måtte genopbygges fra grunden.

Gade (1982) (Gl. navn)	Nuværende gadenr.	Kvarter/nr	Antal bygninger	Skadesvurdering Rdlr.	Ejer m.v
Brogade (Gade til Sønderbro)	1	II/117	3	2.460	Gæstgiver, havnefoged Jørgen Fred. Clausen
	3	II/113	4	7.220	Hotel Alssund, Diederich Cortzen/ Johan Chr. Julius Bjerring
	5	II/114	6	3.970	Købmand Jørgen H. Beck
	7	II/115	6	2.140	Bagermester Johan Ludvig Angelo
	9	II/116 A	2	1.220	Anne Margrethe Hildebrandt
	11	II/100-99	9	2.775	Købmand Andreas L. Hansens enke Cathrine = Bjerggade 2
	2	II/95	4	6.275	Købmand Jørgen Clausens enke Anne Marie
	4	II/94	4	1.310	Gæstgiver Berthold Heinrich Lorentz Hansen
	6-8	II/93	3	2.020	Købmand Andreas L. Hansens enke Cathrine
	10	II/92 A	4	990	Glarimester Sønke Boysen
	12	II/91	2	760	H. Kock
Bjerggade (Bag Mødding Gade)	1	II/106	2	630	Skipper, havnevagt Christian Boysen
	3	II/105	1	320	H. Hansens enke
	5	II/102 A	2	965	R. Buntzen
	4	II/101	1	400	A. Hedegaards enke
	6	II/102	1	960	I.H. Buntzen
	20	III/15	2	340	Arbejdsmand Johannes Vinkelman Lunds enke
	28	III/9-10	3	970	III/9: Chr. Johansen) sammenlagt og henlagt under III/10: L. Andersen ) St. Rådhusgade 27
Bagergade	1	II/123	3	1.430	Bagermester Ernst Fridrich Schüle
	3	II/109	1	400	Do.
	5	II/108	1	300	Bådfører Nicolai Clausen
	7	II/107	1	300	Skibstømrer Hans Henrik Jepsen
	6	II/116 B	1	760	Væver Johan Andreas Jespersen
Søndergade	1	II/ 110, 111, 119,120,121	9	7.115	Købmændene Hans Chr. Korff & Christian Julius Jansen = Sdr. Havnegade 2-4
	3-5	II/122, 143	5	2.600	Købmand Christian Karberg
	2-10	II/112	2	1.890	Advokat Jacob Claudius Pingel
	12	II/124	3	2.020	Seminarist Niels Diderichsen
	44	II/139	2	1.100	Asmus Grenaa (var afgivet til militæretaten til kontorer)
	46	II/140	3	2.793	Friederich Peter Carl Biehl
	48-50	II/141 A-B	2	2.050	Høker August F. Blank
St. Rådhusgade (Foran Råd - huset)	9	II/13	4	1.180	Vognmand Niels Ohlsen = Bjerggade 12
	11	II/12	3	4.850	Købmand Hans Jørgensen
	13	II/11	4	1.970	vognmand Niels Christensen = Bjerggade 16
	17	II/9	2	610	Skomagervend Jens Hansen
	25	II/5 *	8	2.250	Bager C.A. Oberg
	27	II/4 **	6	4.000	Holsteinisches Haus, Brændevinsbrænder Chr. Johansen
	8	II/35	2	1.210	Hattemager Peter Johan Olsen
	10	II/34	2	2.880	Sadelmager Johan H. Bonnen
	12	II/33	3	1.640	Kobbersmedemester Wilhelm D. Meyhoff
	14	II/31-32	4	970	Konditor Nicolai Johansens enke tillige Ll. Rådhusgade 10
	16	II/30	2	360	Guldsmed Thomas Lange
Rådhusstorvet (Torvet)	1	I/117-118	3	3.098	Købmand Ingvar Olsen
	3	I/119	2	1.530	Glarimester Johan Heinrich Artler
	5	I/120	4	15.850	Købmand Jens Jepsen
	7	II/24	3	12.000	Rådhuset
	2	II/2	5	4.600	Købmand Peter Petersen (var eksproprieret af militæretaten til vej)
	4	II/3	8	5.340	Købmand Barthold Stein
	6	**			Tidligere St. Rådhusgade 27 – se denne
	8	*			Tidligere St. Rådhusgade 25 – se denne
Ll. Rådhusgade (Bag Rådhuset)	3	I/122	3	1.070	Urmager Peter Andersen
	5	I/123	6	4.270	Farvermester Peter Hansen
	9	I/125	3	280	Arbejdsmand Peter Hansens enke



	10	I/143	5	2.000	Konditor Nicolai Johansens enke	tillige St. Rådhusgade 14
Liliegade	5-7	III/46-47-48	5	1.660	Bagermester Johan Lassen	
	9	III/49	3	830	Jens Christensen	
	11	III/50	3	840	Skibskaptajn Johan Livoni	
	13	III/51	2	335	Snedker Johan Michael Rose	
Stengade (Kedelsmed Bjerg)	5	III/36	4	520	Villads Samuel Jensen	
	7	III/37	1	240	Jacob Boisens enke	
	9	III/38	1	300	Poul Steffensens enke	
Kirkegade	1	IV/47	4	867	Friedrich Ferdinand Eckström	
Perlegade (Store Gade)	1	I/63	5	4.370	Købmand Erdmann Kirchstein	= Æblegade 2-4

## **Kildestoffet:**

Utrykte

### ***Landsarkivet for Sønderjylland, Aabenraa:***

Sønderborg Købstad:

Lb. Nr. 59-61 Bygningssynsprotokol 1827-1886 (indeholder taksationer over skader m.v.)

Lb. Nr. 71-73 Brandvæsenssager

Lb. Nr. 219-220: Militærsager

### ***Sønderborg Slot:***

Kasse L 14 Udenlandske Aviser 1864-1976

Heri kopier fra diverse svenske, engelske, franske, amerikanske og tyske aviser samlet og benyttet af Inge Adriansen i bogen: 1864 i Samtidens aviser, 1976

Kasse L 17 Krigsskader 1864-1990

Heri bl.a. materiale samlet og bearbejdet af F. S. Grove-Stephensen hovedsagelig på basis af ovennævnte bygningssynsprotokol

### ***Lokalhistorisk Arkiv for Dybbøl, Ulkebøl og Sønderborg:***

Ejendomsfortegnelser ordnet efter gader, samlet af F. S. Grove-Stephensen hovedsagelig på basis af tinglæsningsarkivalier samt ovennævnte bygningssynsprotokol m.v.

Trykte:

For så vidt angår erindringsstoffet fremgår kilden direkte af hver enkelt af de citerede beretninger.

I øvrigt:

Inge Adriansen: 1864 i Samtidens aviser, 1976

Bibliografi og Ikonografi 1864. Udgivet af Det Kgl. Bibliotek. Kbh. og Det Slesvig-Holstenske Landsbibliotek, Kiel, 1970

Svend Bjørke m.fl.: Krigen 1864. Den anden slesvigske krig i politisk og krigshistorisk betydning, 1968

Theodor Fontane: Der Schleswig-Holsteinsche Krieg im Jahre 1864, 1866

Generalstaben: *Den dansk-tydske Krig 1864*, bd. II, 1891

Grossen Generalstabe: Der Deutsch-Dänische Krieg 1864, bind. II, 1887

Jens Johansen/Generalstaben: Dybbøl 1864, 1942

Ferdinand Pflug: Der Deutsch-Dänische Krieg, 1865

J. Raben: Bombardementet den 2.-3. april 1864, Fra Als og Sundeved 10, 1935

J. Raben: Da Sønderborg blev beskudt i 1864, Fra Als og Sundeved 24, 1947

W. Rüstow: Der deutsch-dänische Krieg 1864, 1864

Jørgen Slettebo og F.S. Grove-Stephensen: Sønderborg i 1864 i By og Bolig Sønderborg/Fra Als og Sundeved, bd. 66, 1988

G. Gr. W (G. Graf Waldersee): Der Krieg gegen Dänemark im Jahre 1864, 1865

C. von Winterfeld: Geschichte des Schleswig-Holstein'schen Krieges, 1868

#### Billedstoffet:

De samme originalbilleder (fotos og tryk) kan ofte findes i flere forskellige samlinger såsom:

Sønderborg Slot (tilgængelige på [www.museum-sonderjylland.dk](http://www.museum-sonderjylland.dk) – sønderjyske billeder),

Det danske centralbibliotek i Flensborg, Forskningsafdelingen. Kan søges og ses på [www.arkiv.dk](http://www.arkiv.dk)

Det kgl. Bibliotek, Billedsamlingen (historiske blade, ordnet efter katalognumrene i Bibliografi og

Ikonografi 1864, udgivet 1970), Samlingen er ses på [www.kb.dk](http://www.kb.dk), billedsamlingen

Schleswig-Holsteinischen Landessbibliothek, Kiel.

Endvidere kan mange billeder ses på Historiecenter Dybbøl på [www.1864.dk/1864-arkivet](http://www.1864.dk/1864-arkivet)

Ved illustrationerne i nærværende hæfte er så vidt muligt anført katalognumre i ( ) i Bibliografi og Ikonografi 1864.